

87688

T. C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

KARAHANLI VE HAREZM TÜRKÇESİ ESERLERİNDE İSMİN HÂLLERİ

DOKTORA TEZİ

87688

Tez Danışmanı:
Yrd. Doç. Dr. Vahit TÜRK

Hazırlayan:
Hüseyin DURGUT

ÇANAKKALE 1999

EC. YÜKSEKÖĞRETİM BAKANLIĞI
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Hüseyin DURGLU' a ait KARAHANLI VE HAREZM TÜRKÇESİ ESERLERİNDE İSMİN
adlı çalışma jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı.. Anabilim / Anasanaat dalında
DOKTORA / ~~SANATTA YETERLİLİK~~ / ~~YÜKSEK LİSANS TEZİ~~ olarak kabul
edilmiştir.

İmza

Başkan Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ

İmza

Üye Prof. Dr. Kemal YÜCE

(Danışman)

İmza

Üye Doç. Dr. Ali DUYMAZ

İmza

Üye Yard. Doç. Dr. Mustafa ÖNER

İmza

Üye Yard. Doç. Dr. Yahit TÜRK

(Danışman)

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Prof. Dr. Veli SEVİN
Enstitü Müdürü V.

ÖZET

Bu çalışmada Türk dilinin tarihi şivelerinden Karahanlı Türkçesi ile onun devamı olan Harezmi Türkçesinin temel eserlerinin dili hâl ekleri yönünden incelenmiştir. Bu inceleme iki ana bölüme ayrılmıştır.

“Karahanlı Türkçesi ve Eserleri” ve “Harezmi Türkçesi ve Eserleri” ile “Türkçede ismin halleri” adlarını taşıyan bölümler, çalışmanın giriş bölümünü oluşturur.

Çalışmanın esasını oluşturan bölümde ise Türkçenin hâl sistemi ve isim hâl ekleri; “kullanılışı”, “yapısı” ve “fonksiyonları” bakımından örneklerle incelenmiştir. Hâl eklerinin kullanılışlarından bahseden bölümlerde, eklerin isimlerde ve zamirlerde kullanılışı, dönemin eserlerinden örneklerle gösterilmiştir. Fonksiyonları bölümünde ise eklerin fonksiyonları yine örneklerle incelenmiştir.

Çalışmanın sonunda ise yararlanılan kaynaklardan oluşan bir “kaynakça” yer almaktadır.

ABSTRACT

In this study, the main works' language of Karahanlı Turkish and its attendance Harezmi Turkish which is the historical dialects of Turkish was examined with respect to case suffixes. This study is composed of two sections.

The sections which are named as "Karahanlı Turkish and its works" and "Harezmi Turkish and its works" and "Noun cases in Turkish" form the study's introduction.

In the main section, Turkish case system and the noun case suffixes were examined in point of "usage", "structure" and "functions" with examples. In the section which mentions case suffixes, the usage of suffix in nouns and pronouns, was explained with examples from the works of the term. In the section of functions, the functions of suffix were examined with examples also.

In the end of the study is presented a "bibliography" which consists of the written sources which were benefited from.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
İÇİNDEKİLER	III
KISALTMALAR	IX
TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ	XI
ÖN SÖZ	XII
GİRİŞ	1
1. KARAHAANLI TÜRKÇESİ VE ESERLERİ	2
1.1. <i>Divânü Lûgati't Türk</i> :.....	3
1.2. <i>Kutadgu Bilig</i> :	5
1.3. <i>Atebetü'l-Hakayık</i> :	7
2. HAREZM TÜRKÇESİ VE ESERLERİ.....	8
2.1. <i>Kısasü'l-Enbiya</i> :	9
2.2. <i>Nehcü'l-Ferâdis</i> :.....	10
2.3. <i>Muînü'l-Mürîd</i> :.....	11
2.4. <i>Muhabbetnâme</i> :.....	12
2.5. <i>Miracnâme</i> :.....	13
3. TÜRKÇEDE İSMİN HÂLLERİ.....	13
I. YALIN HÂL (NOMİNATİF)	16
1. KULLANILIŞI	25
1.1. <i>İsimlerde</i>	25
1.1.1. İsim Kök ve Gövdelerinde	25
1.1.2. Çokluk Eki Almış İsimlerde.....	25
1.1.3. İyelik Eki Almış İsimlerde.....	26
1.1.3.1. Teklik Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde	26
1.1.3.2. Teklik İkinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde.....	26
1.1.3.3. Teklik Üçüncü Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde.....	27
1.1.3.4. Çokluk Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde.....	28
1.1.3.5. Çokluk İkinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde	28
1.1.3.6. Çokluk Üçüncü Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde.....	28
1.2. <i>Zamirlerde</i>	29
1.2.1. Şahıs Zamirlerinde	29
1.2.1.1. Teklik Birinci Şahıs	29
1.2.1.2. Teklik İkinci Şahıs.....	30
1.2.1.3. Teklik Üçüncü Şahıs.....	30
1.2.1.4. Çokluk Birinci Şahıs	31
1.2.1.5. Çokluk İkinci Şahıs	32
1.2.1.6. Çokluk Üçüncü Şahıs.....	32
1.2.2. İşaret Zamirlerinde	33
1.2.3. Dönüştülük Zamirlerinde	34
1.2.4. Soru Zamirlerinde	35
1.2.5. Belirsizlik Zamirlerinde.....	36
2. FONKSİYONLARI	37

2.1. Cümlede Özne Durumundadır	37
2.2. Edatlarla Kullanılışı	38
II. İLĞİ HÂLİ (GENİTİF)	40
1. EKLI İLĞİ HÂLİ	40
1.2. Ekin Yapısı	41
1.3. Kullanılışı	42
1.3.1. İsimlerde	42
1.3.1.1. İsim Kök ve Gövdelerinde	42
1.3.1.2. Çokluk Eki Almış İsimlerde	42
1.3.1.3. İyelik Eki Almış İsimlerde	43
1.3.1.3.1. Teklik Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde	43
1.3.1.3.2. Teklik İkinci Şahıs İyelik eki Almış İsimlerde	43
1.3.1.3.3. Teklik Üçüncü Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde	43
1.3.1.3.4. Çokluk Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde	44
1.3.1.3.5. Çokluk İkinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde	44
1.3.1.3.6. Çokluk Üçüncü Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde	44
1.3.2. Zamirlerde	44
1.3.2.1. Şahıs Zamirlerinde	44
1.3.2.1.1. Teklik Birinci Şahıs Zamirlerinde	44
1.3.2.1.2. Teklik İkinci Şahıs Zamirlerinde	45
1.3.2.1.3. Teklik Üçüncü Şahıs Zamirlerinde	45
1.3.2.1.4. Çokluk Birinci Şahıs Zamirlerinde	45
1.3.2.1.5. Çokluk İkinci Şahıs Zamirlerinde	46
1.3.2.1.6. Çokluk Üçüncü Şahıs Zamirlerinde	46
1.3.2.2. İşaret Zamirlerinde	46
1.3.2.3. Dönüşlülük Zamirlerinde	47
1.3.2.4. Soru Zamirlerinde	47
1.3.2.5. Belirsizlik Zamirlerinde	47
1.4. Fonksiyonları	48
1.4.1. Aitlik, Mensubiyet, Yakımlık, Sahiplik Bildirir	48
1.4.2. Parça Bütün İlişkisi Gösterir	49
1.4.3. Karşılaştırma Bildirir	49
1.4.4. İsmi Fiile Bağlar	49
1.4.5. İlgi (Genitif) Grubu Kurar	50
1.4.6. Edatlarla Kullanılışı	50
2. EKSIZ İLĞİ HÂLİ	52
2.1. Eksiz Belirli İlgi Hâli	52
2.1.1. Kullanılışı	53
2.1.1.1. İsimlerde	53
2.1.1.1.1. Özel İsimlerde	53
2.1.1.1.2. İyelik Eki Almış İsimlerde	53
2.1.1.1.2.1. Teklik Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde	53
2.1.1.1.2.2. Teklik İkinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde	54
2.1.1.1.2.3. Teklik Üçüncü Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde	54
2.1.1.1.2.4. Çokluk Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde	54
2.1.1.1.2.5. Çokluk İkinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde	54
2.1.1.1.2.6. Çokluk Üçüncü Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde	54
2.1.1.2. Zamirlerde	54
2.1.1.2.1. Şahıs Zamirlerinde	54
2.1.1.2.2. İşaret Zamirlerinde	55
2.1.1.3. İşaret Sıfatlarıyla	55
2.1.2. Fonksiyonları	55
2.2. Eksiz Belirsiz İlgi Hâli	55
2.2.1. Kullanılışı	55
2.2.1.1. İsimlerde	56
2.2.1.1.1. İsim Kök ve Gövdelerinde	56
2.2.1.1.2. Çokluk Eki Almış İsimlerde	56
2.2.2. Fonksiyonları	56
2.2.2.1. Belirsiz isim tamlamaları tür gösterir	57
2.2.2.2. Genel bir kavrama münasebet ifade eder	57
2.2.2.3. Bir şeyin sebebini ve kaynağını ifade eder	57

2.2.2.4. Tamlanan tamlayanın vasfını ifade eder:	57
2.2.2.5. Tamlayan tamlananın vasfını ifade eder:	58

III. YÜKLEME HÂLİ (AKKUZATIF)..... 59

1. EKİLİ YÜKLEME HÂLİ.....	59
1.1. Ekin Yapısı	59
1.2. Kullanılışı.....	60
1.2.1. İsimlerde.....	60
1.2.1.1. İsim Kök ve Gövdelerinde	61
1.2.1.2. Çokluk Eki Almış İsimlerde.....	62
1.2.1.3. İyelik Eki Almış İsimlerde.....	62
1.2.1.3.1. Teklik Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde	62
1.2.1.3.2. Teklik İkinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde.....	63
1.2.1.3.3. Teklik Üçüncü Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde.....	63
1.2.1.3.4. Çokluk Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde.....	64
1.2.1.3.5. Çokluk İkinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde.....	64
1.2.1.3.6. Çokluk Üçüncü Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde.....	64
1.2.2. Zamirlerde	65
1.2.2.1. Şahıs Zamirlerinde.....	65
1.2.2.1.1. Teklik Birinci Şahıs Zamirlerinde.....	65
1.2.2.1.2. Teklik İkinci Şahıs Zamirlerinde	66
1.2.2.1.3. Teklik Üçüncü Şahıs Zamirlerinde	66
1.2.2.1.4. Çokluk Birinci Şahıs Zamirlerinde	66
1.2.2.1.5. Çokluk İkinci Şahıs Zamirlerinde	67
1.2.2.1.6. Çokluk Üçüncü Şahıs Zamirlerinde	67
1.2.2.2. İşaret Zamirlerinde	67
1.2.2.3. Dönüşlülük Zamirlerinde	68
1.2.2.4. Soru Zamirlerinde.....	69
1.2.2.5. Belirsizlik Zamirlerinde	69
1.3. Fonksiyonları.....	69
1.3.1. Cümlede Belirli Nesne Olarak Kullanılır	70
1.3.2. Edatlarla Kullanılışı.....	71
2. EKSİZ YÜKLEME HÂLİ	71
2.1. Eksiz Belirli Yükleme Hâli.....	72
2.1.1. Kullanılışı	72
2.1.1.1. Teklik Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde	72
2.1.1.2. Teklik İkinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde.....	72
2.1.1.3. Çokluk Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde.....	73
2.1.1.4. İşaret Sıfatlarında.....	73
2.1.2. Fonksiyonları	73
2.2. Eksiz Belirsiz Yükleme Hâli	74
2.2.1. Kullanılışı	74
2.2.1.1. İsim Kök ve Gövdelerinde	74
2.2.2. Fonksiyonları	75
2.2.2.1. Cümlede Belirsiz Nesne Fonksiyonunda Kullanılır	75

IV. YÖNELME HÂLİ (DATIF)..... 76

1. EKİN YAPISI	76
2. KULLANILIŞI.....	78
2.1. İsimlerde.....	78
2.1.1. İsim Kök ve Gövdelerinde	78
2.1.2. Çokluk Eki Almış İsimlerde.....	79
2.1.3. İyelik Eki Almış İsimlerde.....	79
2.1.3.1. Teklik Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde	79
2.1.3.2. Teklik İkinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde.....	80
2.1.3.3. Teklik Üçüncü Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde.....	80
2.1.3.4. Çokluk Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde.....	81
2.1.3.5. Çokluk İkinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde	81
2.1.3.6. Çokluk Üçüncü Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde.....	81
2.2. Zamirlerde.....	82
2.2.1. Şahıs Zamirlerinde	82

2.2.1.1. Teklik Birinci Şahıs Zamirlerinde.....	82
2.2.1.2. Teklik İkinci Şahıs Zamirlerinde.....	83
2.2.1.3. Teklik Üçüncü Şahıs Zamirlerinde.....	83
2.2.1.4. Çokluk Birinci Şahıs Zamirlerinde.....	84
2.2.1.5. Çokluk İkinci şahıs Zamirlerinde.....	84
2.2.1.6. Çokluk Üçüncü Şahıs Zamirlerinde.....	85
2.2.2. İşaret Zamirlerinde.....	85
2.2.3. Dönüştülük Zamirlerinde.....	86
2.2.4. Soru Zamirlerinde.....	86
2.2.5. Belirsizlik Zamirlerinde.....	86
3. FONKSİYONLARI.....	87
3.1. Yaklaşma ve Yön Bildirir.....	87
3.2. Sebep, Maksat Bildirir.....	87
3.3 Zaman Bildirir.....	88
3.4. Münâsebet, İlgi, Aitlik, Belirtme Bildirir.....	88
3.5. Fâilin Nesneyle İlişkisini Bildirir.....	89
3.6. Miktar, Fiyat, Fayda, Zarar Bildirir.....	89
3.7. Karşılaştırma Bildirir.....	89
3.8. Mekân Fonksiyonundan Dolayı Bulunma ve Ayrılma Bildirir.....	89
3.9. Cümlede Yer Tamlayıcısı Fonksiyonunda Kullanılır.....	90
3.10. Edatlarla Kullanılışı.....	90
V. BULUNMA HÂLİ (LOKATİF).....	91
1. EKİN YAPISI.....	91
2. KULLANILIŞI.....	92
2.1. İsimlerde.....	92
2.1.1. İsim Kök ve Gövdelerinde.....	92
2.1.2. Çokluk Eki Almış İsimlerde.....	93
2.1.3. İyelik Eki Almış İsimlerde.....	93
2.1.3.1. Teklik Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde.....	93
2.1.3.2. Teklik İkinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde.....	93
2.1.3.3. Teklik Üçüncü Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde.....	93
2.1.3.4. Çokluk Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde.....	94
2.1.3.5. Çokluk İkinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde.....	94
2.1.3.6. Çokluk Üçüncü Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde.....	94
2.2. Zamirlerde.....	94
2.2.1. Şahıs Zamirlerinde.....	94
2.2.1.1. Teklik Birinci Şahıs Zamirlerinde.....	94
2.2.1.2. Teklik İkinci Şahıs Zamirlerinde.....	95
2.2.1.3. Teklik Üçüncü Şahıs Zamirlerinde.....	95
2.2.1.4. Çokluk Birinci Şahıs Zamirlerinde.....	95
2.2.1.5. Çokluk İkinci Şahıs Zamirlerinde.....	95
2.2.1.6. Çokluk Üçüncü Şahıs Zamirlerinde.....	96
2.2.2. İşaret Zamirlerinde.....	96
2.2.3. Dönüştülük Zamirlerinde.....	97
2.2.4. Soru Zamirlerinde.....	97
2.2.5. Belirsizlik Zamirlerinde.....	97
3. FONKSİYONLARI.....	98
3.1. Bir Yerde Bulunmayı ve Kalmayı Bildirir.....	98
3.2. Sebep Bildirir.....	99
3.3. Mensubiyet Bildirir.....	99
3.4. Karşılaştırma ve Kesir Bildirir.....	99
3.5. Zaman İfadeli Kelimelerde Kullanılarak Zaman Bildirir.....	100
3.6. Cümlede Yer Tamlayıcısı Foksiyonunda Kullanılır.....	100
3.7. Cümlede Zarf Fonksiyonunda Kullanılır.....	100
3.8. Lokatif Grubu Oluşturur.....	101
3.9. Edatlarla Kullanılışı.....	102
VI. AYRILMA HÂLİ (ABLATİF).....	104
1. EKİN YAPISI.....	104

2. KULLANILIŞI	105
2.1. <i>İsimlerde</i>	105
2.1.1. İsim Kök ve Gövdelerinde	105
2.1.2. Çokluk Eki Almış İsimlerde.....	106
2.1.3. İyelik Eki Almış İsimlerde.....	106
2.1.3.1. Teklik Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde.....	106
2.1.3.2. Teklik İkinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde.....	107
2.1.3.3. Teklik Üçüncü Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde.....	107
2.1.3.4. Çokluk Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde.....	107
2.1.3.5. Çokluk İkinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde	108
2.1.3.6. Çokluk Üçüncü Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde.....	108
2.2. <i>Zamirlerde</i>	108
2.2.1. Şahıs Zamirlerinde	108
2.2.1.1. Teklik Birinci Şahıs Zamirlerinde.....	108
2.2.1.2. Teklik ikinci Şahıs Zamirlerde	108
2.2.1.3. Teklik üçüncü Şahıs Zamirlerinde	109
2.2.1.4. Çokluk Birinci Şahıs Zamirlerinde	109
2.2.1.5. Çokluk İkinci Şahıs Zamirlerinde.....	109
2.2.1.6. Çokluk Üçüncü Şahıs Zamirlerinde	109
2.2.2. İşaret Zamirlerinde	110
2.2.3. Dönüştülük Zamirlerinde	110
2.2.4. Soru Zamirlerinde	111
2.2.5. Belirsizlik Zamirlerinde	111
3. FONKSİYONLARI	111
3.1. <i>Hareket İfade Eden Fiillerle Kullamlararak Yer Bildirir</i>	111
3.2. <i>Hareketin Başlangıç Noktasını Bildirir</i>	112
3.3. <i>Ayrılma, Çıkma, Uzaklaşma İfade Eden Fiiller Ayrılma (Ablatif) Hâliyle Kullanılır</i>	112
3.4. <i>Mecazi Bir Anlamda Ayırmayı İfade Eden Fiiller de Ayrılma Hâliyle Kullanılır</i>	113
3.5. <i>Türeyiş, Çıkaş, Kaynak ve Malzeme Bildirir</i>	113
3.6. <i>Sebeplendirir</i>	113
3.7. <i>Karşılaştırma Bildirir</i>	114
3.8. <i>Parça ve Bütün Bildirir</i>	114
3.9. <i>Cümlede Yer Tamlayıcısı Fonksiyonunda Kullanılır</i>	114
3.10. <i>Cümlede Zarf Fonksiyonunda Kullanılır</i>	115
3.11. <i>Edatlarla Kullanılışı</i>	115
VII. VASİTA HÂLİ (INSTRUMENTAL)	117
1. EKİN YAPISI	117
2. KULLANILIŞI	118
2.1. <i>İsimlerde</i>	118
2.1.1. İsim Kök ve Gövdelerinde	118
2.1.2. Çokluk Eki Almış İsimlerde.....	119
2.1.3. İyelik Eki Almış İsimlerde.....	119
2.2. <i>Zamirlerde</i>	120
2.2.1. Şahıs Zamirlerinde	120
2.2.2. İşaret Zamirlerinde	120
2.2.3. Dönüştülük Zamirlerinde	121
3. FONKSİYONLARI	121
3.1. <i>Fiilin Hangi Vasıtayla Yapıldığını Bildirir</i>	121
3.2. <i>İş ve Hareketin Tarzını Bildirir</i>	121
3.3. <i>Sebeplendirir</i>	122
3.4. <i>Zaman İfadelerinde Zamanın Tasviri İçin Kullanılır</i>	123
3.5. <i>Cümlede Zarf Fonksiyonunda Kullanılır</i>	123
3.5.1. Hâl Zarfı Olarak Kullanılır.....	123
3.5.2. Zaman Zarfı Olarak Kullanılır.....	124
VIII. EŞİTLİK HÂLİ (EKVATİF)	125
1. EKİN YAPISI	125
2. KULLANILIŞI	126

2.1. İsimlerde.....	126
2.1.1. İsim Kök ve Gövdelerinde.....	126
2.1.2. Çokluk Eki Almış İsimlerde.....	126
2.1.3. İyelik Eki Almış İsimlerde.....	127
2.2. Zamirlerde.....	127
2.2.1. Şahıs Zamirlerinde.....	127
2.2.2. İşaret Zamirlerinde.....	127
2.2.3. Dönüşlülük Zamirlerinde.....	128
2.2.4. Soru Zamirlerinde.....	128
3. FONKSİYONLARI.....	128
3.1. Nitelik Bakımından Eşitlik ve Benzerlik Bildirir.....	129
3.2. Nicelik Bakımından Eşitlik Bildirir.....	129
3.3. İzâfi Eşitlik Bildirir.....	130
3.4. Sınırlama Bildirir.....	130
3.5. Partisiplere Eklenerek Çeşitli Zarflar Oluşturur.....	132
3.6. Zamirlerde Kalıplaşarak Sıfat ve Zarf Olarak Kullanılabilir.....	132
3.7. Cümlede Zarf Fonksiyonunda Kullanılır.....	133
IX. YÖN GÖSTERME HÂLİ (DIREKTİF).....	134
1. EKİN YAPISI.....	134
2. KULLANILIŞI.....	135
2.1. İsimlerde.....	135
2.2. Zamirlerde.....	136
2.2.1. Şahıs Zamirlerinde.....	136
2.2.2. İşaret Zamirlerinde.....	137
3. FONKSİYONLARI.....	138
3.1. Hareketin Yönünü Bildirir.....	138
3.2. Bazen Zamirlere Eklenen Yön Gösterme Eki Yönelme Hâli Fonksiyonunda Kullanılabilir.....	139
3.3. Cümlede Zarf Fonksiyonunda Kullanılır.....	139
SONUÇ.....	141
KAYNAKÇA.....	143

KISALTMALAR

age	: Adı geçen eser
agm	: Adı geçen makale
AH	: Atebetü'l-Hakayık
A.Ü.	: Ankara Üniversitesi
ay	: Aynı yer
bkz	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DLT	: Divânü Lügâti't-Türk
DTCF	: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
ET	: Eski Türkçe
hzl.	: Hazırlayan
İA	: İslam Ansiklopedisi
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
KB	: Kutadgu Bilig
KE	: Kısasü'l-Enbiya
Mir.N.	: Mirâcnâme
MM	: Muînü'l-Mürid
MN,C.	: Muhabbet-nâme c nüshası
NF	: Nehcü'l-Feradis
r.	: recto(Fr.) "Kağıdın ön yüzü"
red.	: Redaksiyon

- s.** : Sayfa
- S.** : Sayı
- TDA** : Türk Dilleri Araştırmaları
- TDAY-B.** : Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten
- TDED** : Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi
- TDEK** : Türk Dünyası El Kitabı
- TDK** : Türk Dil Kurumu
- TKAE** : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
- TTK** : Türk Tarih Kurumu
- TTK-B** : Türk Tarih Kurumu-Belleten
- Ü** : Üniversite
- v** : verco (Fr) "Kağıdın arka yüzü"
- Yay.** : Yayın

TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ

°	: ع
◌◌	: ء
ḍ	: ض, ذ
è	: kapalı e
ġ	: غ
ḥ	: ح
ḫ	: خ
ī	: uzun i
ḵ	: ق
ṅ	: ن
ñ	: ك
ş	: ص
š	: ث
ṭ	: ط
ō	: uzun o
ū	: uzun u
w	: çift dudak v'si, و
ẓ	: ض
ẓ	: ظ
ẓ	: ذ

ÖN SÖZ

Yapı bakımından eklemeli diller grubundan olan Türk dili için hâl ekleri önemle incelenmesi gereken konulardan biridir. Çünkü isimlerin fiillerle münasebeti Türkçede genellikle eklerle sağlanmaktadır. Bu münasebeti sağlayan ekler de hâl ekleridir. Türkçede ismin hâlleri ve hâl ekleriyle ilgili son zamanlarda bazı çalışmalar yapılmıştır. Ancak Türk dilinin tarihi şivelerinde ismin hâlleri ve hâl ekleri detaylı bir şekilde incelenmediğinden günümüz Türkçesinde de ismin hâllerinin önemini yeterince değerlendirememekteyiz. Konu hakkında yapılan bazı çalışmalarda ismin hâlleri eş zamanlı olarak incelenmemiş, özellikle hâl eklerinin “birbirinin yerine kullanılması”ndan sıkça bahsedilmiştir.

Bu çalışmada Orta Türkçe döneminin Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerini isimlerin hâl kategorisi yönünden inceledik. Eklerin şekillerini yer yer Eski Türkçe ve günümüz Türkçesiyle karşılaştırdık. Çalışmanın ağırlık noktasını ise eklerin kullanılışı ve fonksiyonları oluşturdu. Bazı eklerin isimlerde kullanılışı ile zamirlerde kullanılışı arasında şekil bakımından farklılıklar olduğundan, ekin kullanılışını isimlerde ve zamirlerde olmak üzere iki başlıkta inceledik. Ekin fonksiyonlarını eş zamanlı olarak düşündüğümüz için eklerin birbirlerinin yerine kullanılmasını incelemedik. Ancak aynı dönem içinde ve aynı eserlerde, aynı fiillerin istediği hâl ekinde değişiklikler olmuşsa buna da temas ettik.

Bu çalışmanın hazırlanmasında karşılaştığım zorluklarda bana yardımcı olan, beni sabırla dinleyip çözüm önerileri gösteren hocalarım Prof. Dr. Günay Karaağaç ve Yard. Doç. Dr. Mustafa Öner'e; konunun seçiminden başlayarak beni her zaman destekleyen ve bu çalışmanın ortaya çıkmasında çok büyük emeği olan danışman hocam Yard. Doç. Dr. Vahit Türk'e teşekkür ederim. Ayrıca tezin yazılma safhasında yardımcı olan Ar. Gör. Mustafa Aça'ya da teşekkürlerimi ifade ederim.

GİRİŞ

Türklerin tarihte ilk defa ortaya çıkışından günümüze kadar farklı coğrafyalarda ve dâima hareket halinde yaşadıkları malumdur. Bugün de Avrupa'dan Çin Denizine, Sibirya'dan Afrika'ya kadar çok geniş bir coğrafyada yaşayan ve kalabalık bir nüfus oluşturan Türklerin eski dönemlerde de bu geniş arazide ve bir yere bağlı kalmadan, göçebe olarak yaşamalarından dolayı Türk dilinin tarihi dönemlerinin sınıflandırılmasında büyük zorluklar vardır. Türk dili üzerinde çalışan dilciler, Türk dilinin tarihi ve çağdaş dönemlerini kesin bir sınıflandırma konusunda fikir birliğine ulaşamamışlardır¹. Değişik görüşler olmasına rağmen Türk dili, dil aileleri bakımından Ural-Altay dilleri ya da Ural dilleri dahil edilmeyerek Altay dilleri içinde değerlendirilir². Dolayısıyla tarihi dönemler de bu teoriler etrafında incelenir. Türk dilinin Eski Türkçe dönemine kadar olan bölümü tahmini dönemlerdir. Yazılı belgelere dayanan ilk dönem için türkologlar Eski Türkçe tabirini kullanırlar. Türkçenin eldeki en eski metinleri olan Orhon ve Yenisey âbideleri ile başlayan ve milâdî VI.-VII. yüzyıllardan X. yüzyıla kadarki dönemi kapsayan Eski Türkçe ile birlikte diğer dönemler için de Orta Türkçe, Yeni Türkçe ve Çağdaş Türkçe tabirleri Türk dilinin tarihi dönemlerini adlandırmada baş vurulan tabirlerdir³.

Eski Türkçe dönemi içerisine genellikle Orhun-Yenisey yazıtları ile Uygur metinleri dahil edilmektedir. Karahanlı dönemi eserlerini de bu döneme dahil eden görüşler de bulunmaktadır. Ama türkolojide genel olarak, Türklerin İslâm dinine girmeden önceki dönemi Eski Türkçe olarak kabul edilir⁴.

¹ bkz. R. Rahmeti Arat, "Türk Şivelerinin Tasnifi", *Makaleler*, I. Cilt, Ankara 1987, s. 69-149; "Türk Dilinin İnkişafı", *Makaleler*, I. Cilt, Ankara 1987, s. 297-310; A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I-II*, İstanbul 1984; A. Fehmi Karamanlıoğlu, *Türk Dili*, İstanbul 1986; L. Rasony, *Tarihte Türklük*, Ankara 1988.

² A. Temir, "Ural-Altay Dilleri Teorisi", *TDEK*, II. Cilt, Ankara 1992, s. 3-6; O. Nedim Tuna, "Altay Dilleri Teorisi", *TDEK*, II. Cilt, Ankara 1992, s. 7-58.

³ bkz. A. Fehmi Karamanlıoğlu, *age*, s. 18-24.

⁴ N. Yüce, "Türkler (Türk Dili)", *İslam Ansiklopedisi*, 12. Cilt, 2. Kitap, s. 475.

Orta Türkçe tabiriyle ise Türklerin İslâm dinine girmesinden sonra bu kültür dairesinde meydana getirdikleri ilk eserlerden başlayan dönem kastedilir. Bu dönemin kesin sınırları hususunda da bir görüş birliği yoktur. Genellikle XI-XV. yüzyıllar arası bu dönem içinde değerlendirilir. Bazı türkologlar Orta Türkçe dönemini kabul etmezler ve Türk dilini Eski Türkçe ve Yeni Türkçe olarak iki dönemde incelerler⁵. Orta Türkçe dönemi içinde genellikle Karahanlı (veya Hâkaniye) Türkçesi (XI. XIII. yüzyıllar) ve Harezmi Türkçesi (XII.-XIV. yüzyıllar) yer almaktadır. Ancak bunların devamı olan Altınordu, Kıpçak ve Çağatay Türkçeleri de bazı türkologlarca Orta Türkçenin sınırları içinde değerlendirilmektedir. A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi* adlı eserinde Orta Türkçe devrini birkaç başlık altında inceler: Orta Türkçe Devri (Giriş), Müşterek Orta Asya Türkçesi, Müşterek Orta Asya Türkçesinin Kaşgar Şivesi, Müşterek Orta Asya Şivesinin Batı Türkistan Şiveleri⁶. Genellikle Orta Türkçe döneminin Karahanlı Türkçesi bölümünün eserlerine *Dîvânü Lügâti't-Türk*, *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakâyık*, *Divan-ı Hikmet* dahil edilirken, Harezmi Türkçesi eserlerine de, *Kıyasü'l-Enbiya*, *Nehcü'l-Ferâdis*, *Muhabbet-nâme*, *Muînü'l-Mürîd*, *Mirâcnâme*, *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Kutb'un Hüsrev ü Şirin*'i gibi eserler dahil edilir⁷. Ancak bu iki dönem eserlerinden hangisinin hangi döneme ait olduğu konusunda da tam bir görüş birliği yoktur. Mesela, genellikle Harezmi Türkçesinin eserlerinden biri olarak gösterilen *Kıyasü'l-Enbiya'yı* A. Caferoğlu Karahanlı dönemi eserleri içinde değerlendirir⁸.

1. KARAHANLI TÜRKÇESİ VE ESERLERİ

İslâmiyeti ilk olarak kabul eden Türk devleti olan Karahanlılar zamanında, merkezi Kaşgar olmak üzere Doğu ve Batı Türkistan'da Eski Türkçe yazı dilinden gelişen ilk İslâmî edebiyat diline Karahanlı Türkçesi veya Hakaniye Türkçesi denir.

⁵ bkz. A. Fehmi Karamanlıoğlu, *age*, s. 23.

⁶ A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, (II. Cilt), İstanbul 1984, s. 1-134.

⁷ Daha geniş bilgi için bkz. A. Caferoğlu, *age*, II. Cilt; N. Yüce, *age*, s. 484-486; *Büyük Türk Klasikleri*, I. Cilt, İstanbul 1985, s. 114-180; II. Cilt, s. 27-56; M. Akalın, *Tarihi Türk Şiveleri*, Ankara 1988, s. 133-210; N. Hacıeminoğlu, "Harezmi-Kıpçak Sahasında Türk Edebiyatı", *TDEK*, III. Cilt, Ankara 1992, s. 68-79; *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara 1996, s. 1-2; R. Toparlı, *Harezmi Türkçesi*, Sivas 1995, s. 4-9.

⁸ bkz. Ahmet Caferoğlu, *age*, s. 86-89.

XI. ve XII. yüzyılların İslâmî-Türk edebiyatı ürünlerini kapsar ve sonra yerini "Harezmi Türkçesi"ne bırakır⁹.

Coğrafi yönden Doğu Türkistan'la Mâveraünnehir sahasını aşmış sınırları da kaplayan Karahanlı devleti, etnik olarak da oldukça çeşitli ve kalabalık Türk boylarını da içerisine almaktaydı¹⁰. Devletin asıl bünyesini Karluklar ve Uygurlar teşkil etmiş, aynı derecede de Oğuz ve Kıpçak boyları rol oynamıştır.

X. yüzyılın sonlarına doğru Karahanlı devleti sınırları içinde yaşayan Türklerin artık tamamen Müslümanlığı kabul ettiğini görürüz.

Türkler yeni din ile beraber yeni bir medeniyet dairesine de girmiş olurlar. Uygur yazısı, daha uzun bir müddet Türklerin yazısı olarak devam etmekle birlikte, Arap yazısı da onun yanında yer alır¹¹. Karahanlılar zamanında gelişmiş olan edebi Türkçeye Hakaniye Türkçesi de denilir. Divanü Lügati't-Türk'ün müellifi Kaşgarlı Mahmud da bu tabiri kullanmış, Kaşgar şehri içindeki halkın Hakaniye Türkçesi konuştuğunu söylemiştir¹². Müellife göre şehir halkının konuştuğu bu şiveye en yakın olanlar Çigil, Yağma, Arğu ve Uygur şiveleridir. Karahanlı Türkçesi tüm bu Türk boylarının konuştuğu ağızları içine alan bir tarihi Türk şivesidir. Ancak bu devirde vücuda getirilen edebi eserler Kaşgar ve Balasagun gibi kültür merkezlerinde "Hakaniye Türkçesi" ile ya da Kutadgu Bilig'in müellifinin tabiriyle "Han Tilince" yazılmıştır. Karahanlı Türkçesi ile yazılan belli başlı eserler şunlardır: Divanü Lügati't-Türk, Kutadgu Bilig, Atabetü'l-Hakayık, Divan-ı Hikmet, Tefsir ve Kuran tercümelerinden oluşan dini eserler.

1.1. DİVANÜ LÜGATİ'T TÜRK:

Karahanlı devri Türk edebiyatının ilk örneklerini ihtiva eden eser, Kaşgarlı Mahmud bin Hüseyin bin Muhammed tarafından yazılmıştır. Yazar eserini yazmağa milâdî 1072 yılında başlamış ve 1077'de bitirmiştir¹³. Eserin şimdilik tek nüshası

⁹ M. Mansuroğlu, "Karahanlıca", *Tarihi Türk Şiveleri*, (Hzl. M. Akalın), Ankara 1988, s. 133.

¹⁰ A. Caferoğlu, "Karahanlı Devri Türk Edebiyatı", *TDEK*, III. Cilt, Ankara 1992, s. 57.

¹¹ *Büyük Türk Klasikleri*, I. Cilt, İstanbul 1985, "Karahanlı Devri Türk Edebiyatı", s. 114.

¹² *Divanü Lügati't-Türk*, I. Cilt, (çev. B. Atalay), Ankara 1985, s. 30.

¹³ *Büyük Türk Klasikleri*, I. Cilt, s. 118.

bulunmuştur. Bu nüshanın istinsahı, Muhammed bin Ebî Bekr ibni Ebi'l-Feth tarafından milâdî 1266 yılında Şam'da tamamlanmıştır.

Dîvânü Lûgati't-Türk, Türk dili ve edebiyatı bakımından her yönüyle çok mühim olan bir eserdir. Eser, Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla yazıldığından temelinde Türkçeden Arapçaya bir sözlüktür. Bu sebeple de Türkçe kelimelerin manaları ve çeşitli izahlar Arapça'dır ve Arap sözlükçülük geleneğine uyularak yazılmıştır. Ama bütün bunlar, eserin Türk dili tarihindeki değerini azaltmaz. Çünkü Kaşgarlı Mahmud basit bir sözlük yazmakla yetinmemiştir. Eserine almış olduğu çeşitli atasözleri ve dörtlükler, Türk grameri ile ilgili olarak verdiği notlar, Türk boyları ile ilgili izahları vb. onun eserini basit bir sözlük olmaktan çıkarmış, türkolojinin el kitabı hâline getirmiştir. Bu sebeple de, bu çalışmayı hazırlarken yararlandığımız en önemli kaynaklardan biridir. Eserde verilen çeşitli atasözleri, dörtlükler ve beyitlerden hâl eklerini inceleme açısından yararlandığımız gibi, Kaşgarlı'nın gramerle ilgili olarak yapmış olduğu çeşitli izahlar bazı problemlerin hallinde bize yardımcı olmuştur.

Dîvânü Lûgati't Türk, 1917 yılında Ali Emîri Efendi tarafından İstanbul'da bir sahaf dükkanında bulunmuştur. İlk olarak Kilisli Rifat tarafından 1917-1919 yıllarında üç cilt hâlinde aynen neşredilir. Bu neşirden sonra eser üzerinde bazı çalışmalar olmakla birlikte, DLT'deki bütün kelimelerin indeksi ve kelimelerin Almanca karşılıkları ilk defa olarak Carl Brockelmann tarafından 1928'de Budapeşte'de neşredilir¹⁴. Dîvânü Lûgati't-Türk üzerinde Türkiye'deki en kapsamlı çalışmayı Besim Atalay yapmıştır. O, eseri 1939-1943 yılları arasında üç cilt tercüme ve bir cilt de indeks olmak üzere dört cilt hâlinde hazırlamış ve eser Türk Dil Kurumu tarafından basılmıştır¹⁵. Daha sonra bu eser Türk Dil Kurumu tarafından tekrar basılmıştır. 1941 yılında eserin tıpkı basımı yapılmıştır¹⁶. 1990 yılında Kültür Bakanlığı da eserin tıpkı basımını yayımlamıştır¹⁷. Eser, Özbek âlimi Sâlih Muttalibov tarafından *Türkiy*

¹⁴ Daha geniş bilgi için bkz. B. Atalay, *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi*, I. Cilt, Ankara 1985, s. VII-XXXIV; *Büyük Türk Klasikleri*, I. Cilt, s. 114-117; Carl Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud Al-Kasgaris Divan Lugat At-Türk*, Budapeşte 1928.

¹⁵ B. Atalay, *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi*, I, Ankara 1940; II, Ankara 1940; Ankara 1941; *Divanü Lûgati't-Türk Dizini "Endeks"*, Ankara 1943.

¹⁶ *Divanü Lûgat-it,Türk Tıpkıbasımı "Faksimile"*, Ankara 1941.

¹⁷ *Kaşgarlı Mahmud, Divânü Lûgati't-Türk, Tıpkıbasım/Facsimile*, Ankara 1990.

Sözler adıyla dört cilt hâlinde (1960, 1961, 1963, 1967) Taşkent'te Özbek Türkçesine tercüme edilmiştir. Divân'ın İngilizceye tercümesi ve gayet mükemmel bir neşri ise R. Dankoff ve J. Kelly tarafından yapıldı (3 cilt, Harvard 1982-1985). Divan'daki manzum parçalar T. Tekin tarafından yayımlandı¹⁸.

Dîvânü Lûgati't-Türk'le ilgili gerek kitap olarak, gerekse makale olarak daha pek çok çalışma yapılmıştır. Biz buraya belli başlılarını aldık. Çalışmamız esnasında ise, Besim Atalay tarafından hazırlanan ve Türk Dil Kurumu'nca basılan eser esas alınmıştır. Gerektiğinde de diğer yayımlarla karşılaştırılmıştır.

1.2. Kutadgu Bilig:

Karahanlı dönemi Türk edebiyatının ilk büyük eseri olan Kutadgu Bilig, Balasagunlu Yusuf Has Hâcib tarafından Balasagun'da yazılmağa başlanmış ve milâdî 1069-1070'te Kâşgar'da tamamlanmıştır¹⁹.

Kutadgu Bilig, mesnevi tarzında kaleme alınmış 6645 beyitlik bir eserdir. Yusuf Has Hacib'e ait olmayan bir mensur ve 77 beyitlik bir de manzum mukaddime yazar ve eseri hakkında kısa bilgi verilir. Tanrıya hamd, peygambere ve dört halifeye övgü ile başlayan eser, bahar tasviri ve hükümdara övgüden sonra kitabın adı ve mânâsı ile, bilgi, dil ve iyilik konuları üzerinde durur. Bundan sonra da asıl konuya girer. Müellif, hikâyesini dört kavramı temsil eden dört şahsın (Kün Toğdı, Ay Toldı, Ögdülmiş ve Odgurmış) karşılıklı konuşmaları üzerine kurmuştur. Temsil edilen kavramlar da adâlet, baht, akıl ve âkıbet kavramlarıdır. Eserde ideal insan tipi işlenmiştir²⁰.

Mesnevi tarzında yazılmış olan eserde, halk şiiri geleneğine ait 173 dörtlük de bulunmaktadır. Karahanlı Türkçesi için olduğu kadar Türk dili tarihi için de çok değerli bir eser olan Kutadgu Bilig'in bugüne kadar üç nüshası bulunmuştur.

Herat Nüshası: Kuradgu Bilig'in bilinen ilk nüshasıdır. Dolayısıyla da bu eser üzerindeki çalışmalara esas teşkil eden nüshadır. Arap harfleri ile yazılmış bir nüshadan Uygur harflerine çevrilmiştir. Herat şehrinde milâdî 1439'da istinsah edilmiştir. Herat

¹⁸ T. Tekin, *XL Yüzyıl Türk Şiiri*, Ankara 1989.

¹⁹ R. Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I (Metin)*, Ankara 1991, s. XXIII; *Büyük Türk Klasikleri*, I. Cilt, s. 132.

²⁰ ay.

nüshası önce Tokat'a oradan İstanbul'a ve sonra da tarihçi Hammer vasıtasıyla Viyana'ya geçmiştir. Bu nüsha üzerinde Vambery ve Radloff gibi türkologlar çalışmışlardır²¹.

Fergana Nüshası: Kutadgu Bilig'in ele geçen nüshaları arasında en önemlisi sayılır. Nüshayı ilk gören Zeki Velidî'dir. 1913 yılında Fergana'da bulunduğu nüshayı 1914 yılında bir makaleyle tanıtır. Fakat araya Birinci Dünya Savaşı ve Rus İhtilali girmesi sebebiyle bu yazı gerekli ilgiyi uyandırmamıştır. Daha sonra Özbek âlimlerinden Fıtrat, bu nüshayı yeniden keşfeder ve *Maârif ve Okutguçı* mecmuasında 1925 yılında tanıtır. Bu yazı aynı yıl *Türkiyat Mecmuası*'nda Türkiye Türkçesine yine Fıtrat tarafından aktarılır²². Eserin Fergana nüshası Arap harfleriyledir.

Mısır (Kahire) Nüshası: Kutadgu Bilig'in Mısır nüshası 1896'da Kahire'de, Hidiv kütüphanesinin müdürü Moritz tarafından bulunmuştur. Bu nüsha, 14. yüzyılda Arap harfleriyle istinsah edilmiştir. Bu nüsha üzerindeki ilk tetkikler de Radloff'a aittir²³.

Kutadgu Bilig'in nüshalarının ortaya çıkmasından itibaren pek çok yabancı ve yerli türkolog eser hakkında çalışmalar yapmıştır²⁴. Fakat eser üzerindeki en kapsamlı çalışmayı şüphesiz R. Rahmeti Arat yapmıştır. Eser üzerinde aşağı yukarı on beş yıl çalışan R. R. Arat, 1947 yılında Kutadgu Bilig'in metnini yayımlar²⁵. 1959 yılında ise daha önce neşretmiş olduğu mukayeseli metnin bugünkü Türkiye Türkçesiyle tercümesini yayımlar²⁶. R. Rahmeti Arat'ın uzun çalışmalarının sonuncu-

²¹ Geniş bilgi için bkz. R. Rahmeti Arat, *age*, s. XXXV-XLV; A. Bican Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*, Ankara 1984, s. 1.

²² bkz. Fıtrat, "Kutadgu Bilig", *Maârif ve Okutguçı II*, 1925, s. 68-74 (Türkiye Türkçesiyle: *Türkiyat Mecmuası*, I, İstanbul 1925, s. 344-347).

²³ Kutadgu Bilig'in nüshalarıyla ilgili geniş bilgi için bkz. R. Rahmeti Arat, *age*, s. XXXIII-XLIII; A. Bican Ercilasun, *age*, s. 1-4.

²⁴ bkz. R. Rahmeti Arat, *ay*; A. Bican Ercilasun, *age*, s. 1-10; *Büyük Türk Klasikleri*, Cilt I, s. 113-117; Tuncer Gülensoy, "Kutadgu Bilig Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", *Bibliyografya II/4*, 1973, s. 109-116.

²⁵ R. Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I, Metin*, İstanbul 1947 (Eserin 2. ve 3. baskıları da yine Türk Dil Kurumu tarafından 1979 ve 1991 yıllarında yapılmıştır).

²⁶ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig II*, (Çeviri: R. Rahmeti Arat), Ankara 1959 (eser 1974, 1985 ve 1988 yıllarında tekrar basılmıştır).

su olan indeks, ölümünden sonra öğrencileri tarafından yayımlanmıştır²⁷. Kutadgu Bilig nüshalarının tıpkıbasımları Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmıştır²⁸.

Bu çalışmayı hazırlarken R. Rahmeti Arat'ın hazırladığı bu çalışmalardan ve Türk Dil Kurumu'nca basılan tıpkıbasımlardan istifade ettik.

1.3. Atebetü'l-Hakayık:

Milâdî XIII. yüzyılın ilk yarısında Yükneklî Edîb Ahmed bin Mahmud tarafından yazılmış ve Melik Muhammed Dâd İspehsâlâr Beg'e ithaf edilmiş manzum bir eserdir. Eser, Türk-İslam muhitinin kültür çerçevesi içinde fertlerin terbiyesi için tanzim edilmiş olan esasları, olduğu gibi, Türkçe ve manzum olarak tekrarlayan bir ahlak kitabıdır²⁹.

Eserin başında yer alan Tanrının, peygamberin, dört sahâbenin ve Muhammed Dâd İspehsâlâr Beg'in methi ve kitabın yazılışı hakkındaki kısımlar beyitler hâlinde, geri kalan eserin asıl kısmı ise dörtlükler hâlinindedir.

Atebetü'l-Hakayık'ın bugüne kadar altı ayrı nüshası bulunmuştur. Bunların arasında her bakımdan en iyisi Semerkand nüshasıdır³⁰. Bu nüsha Uygur ve Arap harfli olarak karışık yazılmıştır. İlim âlemine ilk tanıtan Necip Asım olmuştur. Bu nüsha Ayasofya Kütüphanesinde kayıtlıdır.

Atebetü'l-Hakayık üzerinde Necip Asım'ın çalışmalarının yanında A. İnan, M. Ergin, K. Mahmudov, H. Tömür gibi türkologların da gerek makale, gerekse kitap düzeyinde çalışmaları vardır³¹. Fakat eser üzerinde kapsamlı çalışmayı R. Rahmeti Arat yapmıştır. Bütün nüshaları karşılaştırarak eserin tenkitli metnini hazırlamış, indeksini çıkarmış ve notlar kısmında da çok değerli bilgiler vermiştir. Ayrıca eserin sonuna da nüshaların faksimilelerini koymuştur. Bu eser ilk olarak 1951 yılında yayımlanmıştır³².

²⁷ R. Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig III, İndeks*, (hızl. K. Eraslan, Osman F. Sertkaya, N. Yüce), İstanbul 1979.

²⁸ *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım I, Viyana Nüshası*, İstanbul 1942; *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım II, Fergana Nüshası*, İstanbul 1943; *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım III, Mısır Nüshası*, İstanbul 1943.

²⁹ R. Rahmeti Arat, *Atebetü'l-Hakayık*, Ankara 1992, s. 8; ayrıca bkz. A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I-II*, İstanbul 1984, II. Cilt, s. 75-79; *Büyük Türk Klasikleri*, İstanbul 1985, I. Cilt, s. 158-159.

³⁰ bkz. R. Rahmeti Arat, *age*, s. 20-38.

³¹ bkz. R. Rahmeti Arat, *age*, (sunuş yazısı).

³² R. Rahmeti Arat, *Atebetü'l-Hakayık*, İstanbul 1951 (İkinci baskısı 1992 yılında yapılmıştır).

Biz çalışmamız sırasında R. Rahmeti Arat'ın yukarıda adı geçen çalışmasından yararlandık.

2. HAREZM TÜRKÇESİ VE ESERLERİ

Orta Asya'daki Türk varlığının X. yüzyıldan itibaren etkisini gittikçe arttırdığı nüfuz sahalarından biri de Harezmi bölgesi olmuştur. Başlangıçta Türklerce meskun olmayan ve Türkçenin hâkim olduğu bir yer olmayan Harezmi bölgesi XII.-XIII. yüzyıllarda artık Türklerin yerleştiği ve Türkçenin hâkim olmaya başladığı bir yerdir. İslamiyetin ilk yıllarında İran dilinin bir şivesi olan Harezmi bu yüzyıllarda artık Orta Asya Türkçesinin Harezmi şivesidir. Harezmi Türkçesinin hangi Türk şivelerinden oluştuğu hakkında bir bütünlük sağlanmamasına rağmen A. Caferoğlu, Harezmi Türkçesini, bu sahanın Türkleşmesinde hâkim rolü oynayan Türk boylarının şivelerinin bir bütünü olduğunu, Oğuz, Kaşgar, Kıpçak ve Kanglı gibi şivelerin karma bir kalıbı olduğunu ve Kaşgar şivesinin tesiri olduğunu söyler³³.

J. Eckmann Harezmi Türkçesini "13. yüzyıldan itibaren, Harezmi ve Sir Derya'nın aşağı kesiminde kısmen Oğuz (Türkmen) ve Kıpçak yerli ağızlarının tesiri altında Karahanlıca'dan teşekkül eden Orta Asya Türkçesi (Doğu Orta Türkçesi) edebiyat dilinin inkişaf merhalesine Harezmi Türkçesi adını veriyoruz³⁴." diye tanımlar.

Nuri Yüce, Harezmi Türkçesi özelliklerine sahip eserlerden günümüze kadar gelen ilk örneklerin XIII. yüzyıla ait olup, asıl edebi eserlerin XIV. yüzyılda yazıldığını ve bu asırda altın çağını yaşadığını söyler³⁵. Ama Harezmi Türkçesinin dil yâdigarlarını kronolojik olarak sıralarken ilk sıraya 1127-1144 yılları arasında yazıldığını söylediği *Mukaddimetü'l-Edeb* adlı eseri koyar³⁶. Yine yazara göre, bu karma edebi dil yalnız Harezmi bölgesinde kalmayarak Altın-Ordu'nun belli başlı şehirlerinde hatta Kırım'da bile bir kültür ve edebiyat dili olarak kullanılmıştır³⁷.

³³ bkz. A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I-II*, İstanbul 1984, II. Cilt, s. 107-110.

³⁴ J. Eckmann, "Harezmi Türkçesi", *Tarihi Türk Şiveleri*, (hızl. M. Akalın), Ankara 1988, s. 173.

³⁵ Nuri Yüce, "Türkler (Türk Dili)", *İA.*, 12. Cilt, 2. Kitap, s. 485.

³⁶ *age*, s. 486.

³⁷ *age*, s. 485.

Yukarıda da gördüğümüz gibi Harezmi Türkçesine dahil olan eserler konusunda türkologlar arasında ihtilaf vardır. Bu ihtilaf, dönemin adı konusunda da vardır. Bazı yazarlar Harezmi Türkçesi³⁸, bazıları Harezmi-Kıpçak Türkçesi³⁹, bazıları Harezmi-Altınordu⁴⁰ Türkçesi tabirlerini kullanırlar. Bu adlandırma farkından dolayı da döneme dahil edilen eserler farklı farklıdır. Meselâ, Kutb'un *Hüsrev ü Şîrin*'i genellikle Harezmi Türkçesi eserleri içinde gösterilirken Fuat Köprülü *Türk Edebiyatı Tarihi* adlı eserinde, adı geçen eseri "Harizm'de Türk Lisan ve Edebiyatı" bölümünde incelemez⁴¹.

Bütün bu ihtilaflara rağmen genellikle Harezmi Türkçesi dönemi içinde değerlendirilen eserler şunlardır: *Kıyasü'l-Enbiya*, *Nehcü'l-Ferâdis*, *Muîmü'l Mürîd*, *Muhabbetnâme*, *Miracnâme*, *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Hüsrev ü Şirin*.

Biz bu çalışmada yukarıda adı geçen eserlerin ilk beşini kullandık.

2.1. Kıyasü'l-Enbiya:

Nasîrü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabgûzî tarafından milâdî 1311 yılında yazılmıştır. Bu eser de değişik türkologlar tarafından Türk dilinin çeşitli devir ve sahaslarının bir ürünü olarak gösterilmiştir⁴². Fakat eser üzerinde doktora çalışması hazırlayan Aysu Ata'nın da belirttiği gibi Harezmi Türkçesi eserlerinden biridir.

Eser adından da anlaşıldığı üzere peygamber kıssalarını konu almaktadır. Mensur olarak yazılan eserde 484 mısra tutan 43 şiir de yer almaktadır⁴³.

Eserin, Londra, Leningrad, İsveç ve Bakü nüshaları vardır. K. Grönbech'in tıpkıbasımını yaptığı Londra nüshası en eski ve dil özelliklerini yansıması bakımından en iyi nüshadır⁴⁴.

³⁸ bkz. J. Eckmann, "Harezmi Türkçesi", *Tarihi Türk Şiveleri*, (hızl. M. Akalın), Ankara 1988, s. 173; A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I-II*, İstanbul 1984, C. II, s. 102-111 (Yazar eserinde Harezmi Türkçesi için "Müşterek Orta-Asya Türkçesinin Batı Türkistan Şiveleri" ve "Harezmi Şivesi" tabirlerini kullanır.); *Büyük Türk Klasikleri*, C. II, İstanbul 1985, s. 27; R. Toparlı, *Harezmi Türkçesi*, Sivas 1995, s. 3.

³⁹ N. Hacıeminoğlu, "Harezmi-Kıpçak Sahasında Türk Edebiyatı", *TDEK*, C. III, Ankara 1992, s. 68.

⁴⁰ A. Fehmi Karamanlıoğlu, *Türk Dili*, İstanbul 1986, s. 73.

⁴¹ F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1986, s. 285-293.

⁴² bkz. A. Ata, *Kıyasü'l-Enbiya*, Ankara 1997, s. XXII-XXIV; *Büyük Türk Klasikleri*, C. II, İstanbul 1985, s. 49.

⁴³ A. Ata, *age*, s. XIX.

⁴⁴ A. Ata, *age*, s. XXI.

Eser, ilk olarak İlminsky tarafından 1859 yılında yayımlanmıştır. Bundan sonra pek çok türkolog tarafından Kısasü'l-Enbiya ile ilgili çalışmalar yapılmıştır. Eserin sentaksı üzerinde J. Schinkewitsch çalışmıştır⁴⁵. Eser üzerinde son çalışmayı Aysu Ata doktora çalışması olarak hazırlamış, Londra nüshasının tıpkıbasımı ile, transkripsiyonunu ve indeksini yayımlamıştır⁴⁶.

Biz de bu çalışmamızda A. Ata'nın hazırladığı bu eserden ve tıpkıbasımından yararlandık.

2.2. Nehcü'l-Ferâdis:

Harezmi Türkçesinin en önemli dil yâdigarlarından biri de Nehcü'l-Feradis'tir. Yazarının kim olduğu konusunda görüş birliği yoktur. Müellifinin Mahmud bin Ali ya da Kerderli Mahmud olduğu hakkındaki görüşler yaygındır⁴⁷.

Eser, İslâmi Türk edebiyatı içinde bir dîni edebiyat türü olan Kırk Hadis kitabıdır. XIV. yüzyıl Harezmi Türkçesinin, Harezmlilerin kolaylıkla yararlanabilmeleri için sâde bir dille yazılmış ve mahalli şive özellikleri ile harekelenmiş olan bu eser, dört bâb üzerine kurulmuş ve her bâb onar fasla bölünmüştür.

Eserin günümüze kadar ulaşabilen birkaç nüshası vardır. Bunlardan en önemlisi Süleymaniye (Yenicami) yazmasıdır. Milâdi 1360 yıllarında istinsah edilmiştir. Bu eser ilk olarak Z. V. Togan tarafından keşfedilmiş ve "*Harezmi'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler*" adlı makalede ilim alemine tanıtılmıştır⁴⁸. Daha sonra J. Eckmann tarafından tıpkıbasım hâlinde yayımlanmıştır. J. Eckmann'ın hazırladığı tıpkıbasım daha sonra Türk Dil Kurumu yayınları arasından çıkmıştır. Daha sonra A. Fehmi Karamanlıoğlu eseri dil özellikleri bakımından incelemiştir⁴⁹. Eserin bir başka nü-

⁴⁵ J. Schikewitsch, "Rabguzi's Syntax", *MSOS II*, S. XXIX, 1926, s. 130-172; XX, 1927, s. 1-57 (*Rabguzi Sntaksı*, (çev. S. Paylı), İstanbul 1947).

⁴⁶ A. Ata, *Kısasü'l-Enbiya I, Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, Ankara 1997; *Kısasü'l-Enbiya II*, Dizin, Ankara 1997.

⁴⁷ bkz. J. Eckmann, *Nehcü'l-Feradis I-II*, (Yay. S. Tezcan-H. Zülfikar), Ankara 1995, s. V; N. Hacıeminoğlu, "Harezmi-Kıpçak Sahasında Türk Edebiyatı" *TDEK*, III. Cilt, Ankara 1992, s. 69; *Büyük Türk Klasikleri*, II. Cilt, İstanbul 1985, s. 37; N. Yüce, "Türkler (Türk Dili)", *İA.*, XII. Cilt, 2. Kitap, s. 486.

⁴⁸ Z. Velidi Togan, "Harezmi'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler", *Türkiyat Mecmuası II*, 1928, s. 331.

⁴⁹ A. Fehmi Karamanlıoğlu, "Nehcü'l-Feradis'in Dil Hususiyetleri I" *TDED*, C. XVI, s. 55-72, İstanbul 1968; II, *TDED*, C. XVII, s. 33-56, İstanbul 1969; III, *TDED*, C. XIX, s. 145-170, İstanbul 1971.

hası da Kırım'da (Yalta) bulunmuştur. 1389/1390 tarihinde istinsah edilmiş bir nüshadır. Akıbetinin ne olduğu bilinmemektedir⁵⁰.

Nehcü'l-Feradis'in, J. Eckmann tarafından hazırlanan ve S. Tezcan ile H. Zülfikar'ın yayımladığı Süleymaniye nüshasının indeksi de Aysu Ata tarafından 1998 yılında yayımlanmıştır⁵¹.

Biz çalışmamız esnasında J. Eckmann'ın tıpkıbasım ve çeviri yazı olarak hazırladığı ve S. Tezcan ile H. Zülfikar tarafından Türk Dil Kurumu yayınları arasında yayımlanan eserinden faydalandık.

2.3. Muînü'l-Mürîd:

XIV. yüzyıl Harezmi Türkçesinde yazılmış eserlerden biri olan Muînü'l-Mürîd, döneminin mahalli şive özelliklerini taşıması bakımından önemli bir eserdir. Müellifinin kim olduğu konusunda tam bir görüş birliği yoktur. Görüşler iki farklı isim üzerinde odaklaşmaktadır. Z. Velidi Togan eserin sahibinin Şeyh Şerif olduğunu ifade ederken, J. Eckmann İslâm adını taşıyan biri olduğu fikrindedir⁵².

Eser, baştan sona dörtlüklerle (407 dörtlük) yazılmış ve Göçebe Türkmenlere dini bilgileri öğretmek amacıyla kaleme alınmıştır⁵³.

Eserin bugüne kadar bilinen tek nüshası Bursa Haraççioğlu Kitaplığından Orhan Kitaplığına nakledilen eserler arasında bulunan bir mecmuanın 186-211 varakları arasında yer almaktadır. Adı geçen yazmanın fotoğrafları Agah Sırrı Levend tarafından temin edilerek Türk Dil Kurumu'na bağışlanmıştır⁵⁴. Yazma nüshanın kenarlarında *Cevahirü'l-Esrar* adlı başka bir eserden alınmış yedi dörtlük de bulunmaktadır. Muînü'l-Mürîd milâdî 1313 yılında yazılmıştır.

Eserin transkripsiyonunu ve indeksini Recep Toparlı 1988 yılında Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi yayınları arasında neşretmiştir. Eserin sonunda tıpkıbasımını da vardır.

⁵⁰ bkz. A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I-II*, İstanbul 1984, II Cilt, s. 112-113; N. Yüce, *age*, s. 486; *Büyük Türk Klasikleri*, II. Cilt, s. 37.

⁵¹ A. Ata, *Nehcü'l-Feradis III, Dizin-Sözlük*, Ankara 1998.

⁵² bkz. Z. Velidi Togan, *agm*, s. 315; J. Eckmann, "Harezmi Türkçesi", *Tarihi Türk Şiveleri*, (hızl. M. Akalın), Ankara 1988, s. 176.

⁵³ R. Toparlı, *Muînü'l-Murîd*, Erzurum 1988, s. XVI-XVIII.

⁵⁴ R. Toparlı, *age*, s. VI.

2.4. Muhabbetnâme:

Harezmi Türkçesinin karma dili ile yazılan eserlerden biri olan Muhabbetnâme Horezmî mahlaslı biri tarafından milâdî 1352 yılında yazılmıştır. Sahasının edebi dili ile yazılmasına rağmen Kıpçak şivesine karşı geniş bir yakınlık gösterir⁵⁵.

Eserin dört nüshası vardır. Bunlardan biri Uygur harfli, diğerleri Arap harfli-dir. Uygur harfli nüsha British Museum'da kayıtlıdır. Arap harfli nüshalardan birisi de yine burada muhafaza edilmektedir. Bu iki nüsha üzerinde bazı çalışmalar yapılmıştır. Tourkhan Gandjei, *Horezmî'nin Muhabbetnâme'si* adıyla eserin bu iki nüshasının tenkitli metnini, Uygur harfli nüshanın da tıpkıbasımını ve Muhabbetnâme metninin İtalyanca'ya tercümesini yayımlamıştır. Ardından da eserin sözlüğünü neşretmiştir⁵⁶. E. N. Nadjib de Muhabbetnâmenin Arap harfli nüshayı esas alan bir neşirini yapmıştır. Bu neşirde eserin transkripsiyonlu metni, tercümesi, dil hususiyetleri, sözlüğü, yer ve şahıs isimleri verilmiştir⁵⁷.

Eserin bu iki nüshasından başka, Arap harfli iki nüshası daha O. Fikri Sertkaya tarafından tanıtılmış ve eserin tenkitli neşri verilmiştir⁵⁸. Yazar burada daha önceki nüshaları ve bu nüshalar üzerinde yapılan çalışmaları tanıtmış, sonra da C ve D nüshaları diye tavsif ettiği Arap harfli iki nüshayı tanıtmıştır⁵⁹. Bu nüshaların ikisi de İstanbul Millet Kütüphanesi'ndedir. Ardından da yazar, C nüshasını esas alarak metnin tenkitli metnini yapmıştır. (s. 190-207). Son olarak da her iki nüshanın tıpkıbasımını vermiştir.

Biz de çalışmamızda O. Fikri Sertkaya'nın bu neşirini esas aldık.

⁵⁵ bkz. A. Caferoğlu *Türk Dili Tarihi I-II*, İstanbul 1984, II. Cilt, s. 118; R. Toparlı *Harezmi Türkçesi*, Sivas 1995, s. 7.

⁵⁶ T. Gandjei, *II "Muhabbet-nâma" di Horazmî*, Annali Dell' Instituto Universitario Orientale di Napoli, Nuova Serie, volumi VI e VII, Roma 1958; *II lessico del "Muhabbetnâme"*, volumi VIII, Roma 1959 (Bu yayınlar J. Eckmann tarafından, *TDED*, IX, s. 156-158'de tanıtılmıştır).

⁵⁷ E. N. Nadjiba, *Horezmi Muhabbet-name*, Moskva 1961.

⁵⁸ O. Fikri Sertkaya, "Horezmî'nin Muhabbet-nâmesi'nin İki Yeni Yazma Nüshasının Üzerine", *Türkiyat Mecmuası*, 17, 1972, s. 185-207+18 lev.

⁵⁹ O. Fikri Sertkaya, agm, s. 184-188.

2.5. Mîracnâme:

Müşterek Orta Asya edebi Türkçesinin yazılış tarihi ve müellifi bilinmeyen eserlerinden birisidir. Eser Uygur harfleri ile yazılmıştır. Mîracnâme, Mâlik Bahşi adlı biri tarafından milâdî 1436 yılında istinsah edilmiştir⁶⁰.

Bugüne kadar tek nüshası bulunan eser, Paris Bibliotheque Nationale'de bulunmaktadır. 1882 yılında P. de Courteille eseri Fransızcaya çevirmiş, Uygur harfli metni de Arap harfleriyle vermiştir⁶¹.

Eserin mukaddimesinden anlaşıldığına göre, bu yazma Nehcü'l-Ferâdis adlı bir kitaptan Türkçeye çevrilmiştir. Buna benzer bir metin bildiğimiz Nehcü'l-Ferâdis'te vardır, fakat aynıdır değildir. Eser, "resûl  alehyi's-selâmnîng mi'rac̄a barğamı" başlığıyla başlayıp, Hz. Muhammed'in mîraca çıkmasını anlatan mensur, kısa bir dini hikâyedir.

Çalışmamızda A. Pavet de Courteille tarafından Arap alfabesiyle yapılan neşri kullandık.

3. TÜRKÇEDE İSMİN HÂLLERİ

Cümlede isimlerin diğer unsurlarla olan gramatikal ilişkisini gösteren kategoriye ismin hâlleri denilir. İsimler kelime grupları ve cümleler içinde diğer kelimelerle ilişkileri sırasında, çeşitli hâllerde bulunurlar. Her hâl, her durum bir çeşit münasebet ifade eder, her münasebet ifadesi için isim bir hâlde, bir durumda bulunur⁶². Türkçede, isimlerin diğer kelimelerle özellikle de fiillerle olan münasebetleri bazen eksiz, fakat çok defâ da eklerle yani morfoloji yoluyla olur⁶³. Bununla beraber çekim edatlarının fonksiyonlarının da hâl eklerinin fonksiyonlarına benzediğini unutmama-

⁶⁰ bkz. S. Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekler*, Ankara 1963, s. 174; *Büyük Türk Klasikleri*, II. Cilt, s. 52; F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1986, s. 320-321.

⁶¹ A. Pavet de Courteille, *Mîrâdj-nâmeh, Récit de L'ascension de Mahomet Av Ciel Composé A. H. 840 (1436/1437)*, Paris 1882.

⁶² M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1985, s. 226.

⁶³ Bununla beraber çekim edatlarının fonksiyonlarının da hâl eklerinin fonksiyonlarına benzediğini unutmamalıyız. Bu konuda A. von Gabain şöyle der: "Mantıkî ve gramatik kullanışa göre hâl ekleri ile son çekim edatları arasında kesin bir fark yoktur." *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. M. Akalın), Ankara 1988, s. 63; ayrıca Türkçe isim çekiminin aynı zamanda sentaktik olarak da yapılabildiğini

lıyız. Cümlede isimleri başka kelimelerle olan ilişkilerine göre çeşitli hâllere sokan ekler hâl ekleri denilir.

Dünyanın birçok dilinde hâl kategorisi mevcuttur⁶⁴. Türk dili de hâl kategorisi mevcut olan dillerden birisidir⁶⁵. Türk dili hakkında yapılan araştırmalarda ismin hâllerinin sayısı ve hâllerin adlandırılması konularında görüş ayrılıkları vardır⁶⁶.

Biz burada bu tartışmalara girmeden Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerine göre Türkçenin bu tarihi dönemlerindeki hâl kategorilerini inceleyeceğiz.

Eski Türkçenin Grameri adlı eserde, Eski Türkçe dönemi içinde belirsiz, ilgi, yaklaşma, yükleme, bulunma-ayrılma, ayrılma, vasıta, eşitlik ve yön hâli olmak üzere dokuz hâl incelenmiştir⁶⁷. Y. Memmedov *Orhon Yenisey Abidelerinde Adlar* isimli eserinde adlıg, yiyelik (ilgi), yönlük, istigamet, tesirlik, yerlik, çıhlışg ve birgelik-vasıtelik olmak üzere sekiz hâlin incelemesini yapmıştır⁶⁸. Müellif eserinde eşitlik hâlini hâl kategorisi içerisinde değerlendirmemiştir.

Karahanlı dönemi gramerlerinde ismin hâlleri dokuz başlıkta incelenir: Yalın, İlgi, Yükleme, Yönelme, Bulunma, Ayrılma, Eşitlik, Vasıta, Gösterme (Yön Bildirme) hâlleri⁶⁹. A. Caferoğlu'nun *Türk Dili Tarihi* adlı eserinin "Karahanlı Türkçesinin Gramer Yapısı" başlıklı bölümünde ise genitif, akuzatif, datif, lokatif, ablatif, instrümental, allatif-direktif, ekvatif ve komparatif olmak üzere dokuz hâl incelenir⁷⁰. Yalnız burada yalın hâl incelenmezken, komparatif (karşılaştırma) hâli, hâllerin içine dahil edilir.

Harezmi Türkçesi dönemi eserleri ile ilgili olarak hazırlanmış çalışmalarda ismin hâllerinin sayısında birlik yoktur. A. Caferoğlu, genitif, akuzatif, datif, lokatif,

den söz eden bir makale yayımlanmıştır: M. Öner, "Türkçede Edatlı (Sentaktik) İsim Çekimi", *Türk Dili*, S. 565, Ocak 1999, s. 10-18.

⁶⁴ bkz. A. Buran, *Anadolu Ağzlarında İsim Çekimi (Hâl) Ekleri*, Ankara 1996, s. 12. (A. Buran, eserinde hâl kavramı ve Türkçede ismin hâlleri ile ilgili çok geniş açıklamalarda bulunmuş ve kapsamlı bir bibliyografya vermiştir. s. 12-13.)

⁶⁵ Türk dilinin gerçekten bir çekim kategorisine sahip olup olmadığı konusu uzunca bir makaleyle incelenmiştir. Guy G. Imart, "Do Turkic Languages Really Have a Declension Category?", *Journal of Turkish Studies*, C. IX, Cambridge 1985, s. 145-181.

⁶⁶ bkz. A. Buran, *age*, s. 14-23.

⁶⁷ A. von Gabain, *age*, s. 63-65.

⁶⁸ Y. Memmedov, *Orhon-Yenisey Abidelerinde Adlar*, Bakı 1979, s. 36-75.

⁶⁹ N. Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara 1996, s. 29-31; M. Mansuroğlu, "Karahanlıca", *Tarihi Türk Şiveleri*, (hızl. M. Akalın), Ankara 1988, s. 151-155.

ablatif, instrümental, ekvatif, direktif olmak üzere sekiz hâl olduğunu söyler⁷¹. J. Eckmann da ilgi, yükleme, yönelme, bulunma, ayrılma, vasıta, eşitlik, yön bildirme olmak üzere sekiz hâli Harezmi Türkçesinde inceler⁷². J. Schinkewitz ise, yalın-hâl, -in hâli, -e hâli, -i hâli, -de hâli, -den hâli, -ce hâli, instrümental, allatif olmak üzere dokuz hâlden bahseder⁷³. Recep Toparlı ise *Harezmi Türkçesi* adlı eserinde ilgi, yükleme, yönelme, bulunma, ayrılma, vasıta, eşitlik, yön bildirme, aidiyet eki, karşılaştırma olmak üzere on tane isim hâlinin olduğunu söyler⁷⁴.

Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerinde ismin hâllerini incelediğimiz bu çalışmada biz de N. Hacıeminoğlu'nun Karahanlı Türkçesi için yapmış olduğu sınıflandırmaya bağlı kalarak, ismin hâllerini dokuz başlıkta inceledik. Bu sınıflandırma aynı zamanda M. Ergin'in, *Türk Dil Bilgisi* adlı eserinde incelemiş olduğu hâllerin sayısı ile da aynıdır⁷⁵. Bu hâller şunlardır: Yalın hâl (nominatif), ilgi hâli (genitif), yükleme hâli (akkuzatif), yönelme hâli (datif), bulunma hâli (lokatif), ayrılma hâli (ablatif), vasıta hâli (instrümental), eşitlik hâli (ekvatif) ve yön gösterme hâli (direktif).

⁷⁰ A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I-II*, İstanbul 1984, II. Cilt, s. 98-99.

⁷¹ A. Caferoğlu, *age*, s. 130.

⁷² J. Eckmann, *age*, s. 186-187.

⁷³ J. Schinkewitz, *Rabgûzi Sentaksı*, (çev. Sabit S. Paylı), İstanbul 1947, s. 14-53.

⁷⁴ R. Toparlı, *Harezmi Türkçesi*, Sivas 1995, s. 22-23.

⁷⁵ M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1995, s. 226-228.

I. YALIN HÂL (NOMİNATİF)

Türkçede yalın hâl eksizdir. Yalın hâlin eksiz olmasından dolayı Türkçenin hâl sisteminde karışıklıklar ortaya çıkmaktadır. Bunun sebebi yalın olarak görülen her ismin *yalın hâl* olarak değerlendirilmesidir. Halbuki isimler çeşitli ekler alarak kullanım sahasına çıktığı gibi ek almadan da kullanım sahasına çıkabilmektedir. Eksiz olarak kullanılan bütün bu şekiller yalın hâlde değildir. Öncelikle tarihi gramerlerden başlayarak, Türk dili hakkında yazılmış gramer kitaplarında ve gramer terimleri sözlüklerinde yalın hâl ile ilgili olarak söylenenlere bir bakalım.

Eski Türkçenin Grameri'nde ismin halleri konusu incelenirken yalın hâl yerine belirsiz hâl tabiri kullanılmakta ve "Bir ismin eksiz tabanı, hem yalın hâl, hem de belirsiz hal olarak vazife görür."¹ denilmektedir. Böylece yazar, özne durumunda olan gerçek yalın hâl ile eksiz durumda olan diğer yalın şekilleri birbirinden ayırma yoluna gitmiştir.

Talat Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic* adlı eserinde yalın hâlin eksiz ve isim tabanının aynı olduğunu söyleyerek fonksiyonlarını sıralamaktadır². Sıralanan fonksiyonlar arasında yalın hâlin cümlenin öznesi olduğu söylenmektedir. Bunun yanında "isim cümlesinde yüklem ", "belirsiz nesne ", "zarf", " isim tamlamalarında tamlayan ve tamlanan" gibi fonksiyonlardan da bahsedilmektedir.

Yunis Memmedov, *Orhon-Yenisey Abidelerinde Adlar* isimli eserinde yalın hâl konusunu işlerken, çağdaş Türk şivelerinde olduğu gibi, Orhon-Yenisey abidelerinde de yalın hâlin hususi bir eke sahip olmadığını ve bütün hâller için çıkış, başlangıç noktasını teşkil ettiğini söyler³. Konunun devamında yazar, yalın hâlin abidelerde ve Türk dilinin kadim inkişaf devirlerinde manaca daha geniş ve mücerret olduğunu ve çağdaş Türk şivelerinde başka hallerin ifade ettiği manaları da ihtiva ettiğini söy-

¹ A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. Mehmet Akalın), Ankara 1988, s. 63.

² Talat Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington 1968, s. 125.

³ Yunis Memmedov, *Orhon-Yenisey Abidelerinde Adlar*, Bakı 1979, s.36

leyerek yalın hâlin ismin bütün hâllerinin yerine de kullanılabildiğini ifade eder ve hâlin hangi hallerin yerine kullanıldığına dair abidelerden pek çok örnekler verir⁴.

Kazak türkologlarından G. Aydarov *Köne Türki Jazba Eskertkişteriniñ Tili* adlı kitabında, yalın hâlin hususi bir ekinin olmadığını söyleyerek, isim kökleri ile yapım eki alarak genişlemiş isim gövdelerinin, iyelik ve çokluk eki almış isimlerin yalın halde olabileceğini söyler⁵. Ardından abidelerde yalın hâl görünümünde olan kelimelerin cümle içindeki fonksiyonlarını sıralar. Yazara göre yalın hâldeki sözler, özne, isim cümlesinin yüklemi, nesne, zaman zarfı, izafetli tamlamada tamlayan olabilir⁶. Aynı yazara ait *Köne Uygır Jazba Eskertkişteriniñ Tili* adlı eserde de farklı bir şey söylenmez⁷.

Karahanlı Türkçesi Grameri'nde de, yalın hâlin eksiz olduğu ve isimlerin her hangi bir çekim eki almadan kullanılmasına yalın hâl denildiğinden bahsedilerek, birkaç örnek verilir⁸.

Recep Toparlı'nın *Harezm Türkçesi* adlı kitabında isim hâl ekleri incelenirken yalın hâle değinilmeden diğer hâllerden örnekler verilir⁹.

J. Schinkewitz'in *Rabgûzî Sentaksı* adlı çalışmasında, yalın hâlin Türk dilinde hiçbir özel ekinin olmadığı, *kim* ve *ne* sorularına cevap verdiği ve cümlede özne olarak kullanıldığı söylenmektedir¹⁰. Konunun devamında "Fakat aynı isim kökü başka irap hallerinin, mesela in- hali'nin (genitif'in), i- hali'nin (akkusatif'in), de- hali'nin (lokatif'in) ve Instrumentalis'in sorgularına da cevap verir. Şekil bakımından ve dış yapısı yönünden bu isim kökü, bütün irap hallerinde aynı kalıyor demektir. İşte tamamıyla dış yapı yönünden bu şekle, bütün irap halleri için «belgisiz irap hali» diyoruz."¹¹ denilerek yalın hâle diğer hallerin eksiz olarak kullanılan şekilleri birbirinden ayrılmıştır.

⁴ Y. Memmedov, *age*, s. 36.

⁵ G. Aydarov, *Köne Türki Jazba Eskertkişteriniñ Tili*, Almatı 1986, s. 72.

⁶ G. Aydarov, *age*, s. 72-73.

⁷ G. Aydarov, *Köne Uygır Jazba Eskertkişteriniñ Tili*, Almatı 1991, s. 61.

⁸ Necmettin Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara 1996, s. 29.

⁹ Recep Toparlı, *Harezm Türkçesi*, Sivas 1995, s. 22.

¹⁰ Jakob Schinkewitz, *Rabgûzî Sentaksı* (çev. Sabit Paylı), İstanbul 1947, s. 14.

¹¹ ay.

Kıpçak Türkçesi Grameri'nde de isim çekimi konusu işlenirken yalın hâle yer verilmez¹².

Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*'nda "Yalın hal eksizdir. Bu yalın şekil, sık sık diğer haller için de kullanıldığından, bazen belirsizlik hali diye de adlandırılır."¹³ demektedir. Ardından yalın hâlin kullanılışlarına örnekler verir ve yalın hâlin cümlede fâil, yüklem ismi, yüklem nesnesi, hitap hâli, zaman ifadesi gibi fonksiyonlarını örneklerle anlatmaktadır¹⁴.

F. Kadri Timurtaş'ın *Eski Türkiye Türkçesi* adlı eserinde isim çekimi bahsinde yalın hâlden bahsedilmez¹⁵.

Gürer Gülsevin *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler* adlı kitabında "Yalın hal eksizdir. Kök ve tabanların yanı sıra, iyelikli şekillere de gelebilir. İyelikli kelimelerin yalın hali, genellikle yalın halin dışındaki haller görevinde kullanılır."¹⁶ demektedir. Konunun devamında diğer hal eklerinin yalın hâl fonksiyonunda kullanılmasına ve yalın halin diğer isim hâli eklerinin fonksiyonunda kullanılmasına dair örnekler vermektedir. Ayrıca yalın hâlin fonksiyonlarından bahsederken de fiilin fâili olması, cümlede nesne görevini üstlenmesi, tamlama grubu kurulurken tamlayan durumunda bulunması, zaman zarfı görevinde kullanılması, inleme bildirmesi, kökteş fiiller kurması, tekrarlarla superlative yapması gibi fonksiyonlara sahip olduğuna dair de çeşitli örnekler verir¹⁷.

Türkiye Türkçesi hakkında yazılmış gramerlerde de yalın hâl konusunda değişik görüşler vardır. Jean Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*'nde Türkçede bir ismin hiçbir hal eki almadan da görünebileceğini, bu durumda ek almamış olan ismin; cümlenin fâili olduğunu ayrıca belirsiz nesne ve belirsiz isim tamlamalarında da ismin hiçbir hal eki almadan kullanılabilirdiğini söylemektedir.¹⁸ J. Deny konunun devamında Klasik Arapça, Yunanca ve Latince *mücerret* için hususi bir ek olduğu halde Türkçede bunun olmadığını söyleyerek "Mücerret için hususi bir şekil de yok-

¹² A. Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara 1994, s.64

¹³ Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, (çev. Günay Karaağaç), İstanbul 1988, s. 56

¹⁴ J. Eckmann, *age*, s. 56-57

¹⁵ Faruk K. Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul 1981, s. 68

¹⁶ Gürer Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara 1997, s.17

¹⁷ G. Gülsevin, *age*, s.18-25

¹⁸ Jean Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, (çev. Ali Ulvi Elöve), İstanbul 1941, s.171

tur; çünkü sonuçsuz ve daha iyi bir tabirle söyleyelim, 'sıfır' sonuçlu bir kelimeye bu vazife verilsin dense, o haldeki kelimenin daha başka vazifeleri de vardır. Şu halde netice türkçenin, hiç değilse alemlerinde mücerret haleti olmadığını tasdik ve kabul etmeğe varıyor."¹⁹ demektir. Yazar, bu tabirin yalnız ifade kolaylığı bakımından kullanılabileceğini, bununla beraber böyle durumlarda *mutlak halet (cas absolu)* ve ya *nekre haleti (cas indéfini)* tabirlerinin kullanılmasını tavsiye etmektedir.²⁰

Tahsin Banguoğlu *Türkçenin Grameri* adlı eserinde, isim çekimini *iççekim halleri* ve *dışçekim halleri* olarak iki bölümde incelemekte ve *kim hali* adını verdiği yalın hali *iççekim halleri* bölümünde incelemektedir. "*Kim hali*, yukarıda da gördüğümüz gibi, adın çekimce *yalın hali* (nominatif), eksiz halidir. Yine yukarıda işaret ettiğimiz gibi bölük hali anlatımında da kullanılır. Ancak söz içinde onun en yaygın işleyişi birşey yapanı ve olanı göstermek, yani cümlenin kimsesi olmaktır (*Taş camı kırdı. Cam kırıldı*)"²¹. Konunun devamında yazar, *kim hâlinde* adların bir kimseyi adı, unvanı veya bir vasfı ile çağırmada da kullanılabilceğini ve yalın adın bu ünlem gibi kullanılmasına *çağrı hâli* denildiğini; belirsiz isim tamlamalarında belirten ile cümlede belirsiz nesnenin de yalın hâlde olduğunu söyler²².

Muharrem Ergin *Türk Dil Bilgisi* adlı kitabında yalın hali şöyle tanımlamaktadır: "Bu hal ismin, karşıladığı nesne ve kendisine tabi olan isim dışında hiçbir münasebet ifade etmeyen hâlidir."²³ M. Ergin, aynı yerde isimlerin teklik, çokluk ve iyelik şekillerinin yalın halde olduğunu da belirtmektedir²⁴.

Türk dili hakkında yazılan diğer gramer kitaplarında da yalın hâl konusunda yukarıda belirtilenlere benzer görüşler vardır²⁵. Terim sözlüklerinde de yalın hâl konusunda birbirinden farklı ve değişik görüşler vardır.

¹⁹ Jean Deny, *age*, s. 172.

²⁰ *ay.*

²¹ Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, 3. Baskı, Ankara 1990, s. 326-327.

²² T. Banguoğlu, *age*, s. 327

²³ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1985, s. 227.

²⁴ *ay.*

²⁵ Bu konuda müracaat edilebilecek diğer kaynaklar şunlardır: Haydar Ediskun, *Türk Dilbilgisi*, İstanbul 1992, s. 110-111; Neşe Atabay, Dr. İbrahim Kutluk, Sevgi Özel, *Sözcük Türleri I*, Ankara 1976, s. 38; Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*, Ankara 1979, s. 155; A.N., *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Yazıka*, Moskova 1956, s.; 78

Vecihe Hatiboğlu, *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*'nde yalın hâli şöyle tanımlamaktadır: "Ad görevli sözcüğün taşıdığı kavramı bildirme durumu. Türkçede bu durumda takı kullanılmaz: Ev, bahçe, taş, düşünce, görgü, yürüyüş, elmalar, dilekler, evimiz vb."²⁶.

Ahmet Topaloğlu'nun *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*'nde ise konu daha açık ve net bir şekilde izah edilir: "Cümlede isim soylu bir kelimenin hal eki almayan ve asıl biçimi sayılan durumu. Bir cümlede yalın halde sadece özne bulunur. Yalın haldeki kelime iyelik eki alabilir. Ör. *Bahçe* yeşillendi. *Taş* yerinde ağırdır. *Çocuk* cam kırdı. *Arkadaşım* geldi."²⁷.

Nurettin Koç'un *Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*'nde "Adın ya da ad görevli sözcüğün durum eki (-a, -ı, -da, -dan, -ın) almamış biçimi. Yalın durum adın temel biçimi sayılır. Yalın ad, çoğul (-lar, -ler) iyelik ekini (-ım, -in, -ı, -ımız, -ınız, -ları) alabilir."²⁸ şeklinde verilen tarif açıklayıcı değildir. Çünkü yazar, yalın hal tanımının içine, aynı sayfanın hemen üstünde açıklamasını yaptığı *yalın ad* terimini dahil ederek temel bir yanlışlık yapmıştır. Bununla beraber verilen örnekler yalın halin cümledeki fonksiyonuna uygun düşer.²⁹

Zeynep Korkmaz'ın *Grammer terimleri Sözlüğü*'nde konu, kısaca ele alınmış ve fazla bilgi verilmemiştir : "İsmin her hangi bir ek almamış, yalın hali: *bal, ev, gömül, işçilik* vb."³⁰.

İsim hâl eklerini Anadolu ağızlarından derlenen metinlerde inceleyen Ahmet Buran, yalın hâlin isimlerin başka unsurlara bağlı olmayan şekilleri olduğunu ve eksiz olduğunu söyleyerek, kullanılışını, yalın hâl yerine kullanılan diğer ekleri, fonksiyonlarını ve yalın hâlin diğer isim çekim eklerinin yerine kullanılmasını örneklerle anlatır³¹. Yazar, yalın hâlin fonksiyonlarından bahsederken cümlede özne durumunda olmasının yanı sıra, cümlede nesne durumunda olduğunu, isim tamlamasında tamlama-

²⁶ Vecihe Hatiboğlu, *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1982, s. 132.

²⁷ Ahmet Topaloğlu, *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1989, s. 156.

²⁸ Nurettin Koç, *Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1992, s. 299.

²⁹ Nurettin Koç, *age*, s.299.

³⁰ Zeynep Korkmaz, *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992, s.169.

³¹ Ahmet Buran, *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*, Ankara 1996, s. 37-60

yan durumunda olduğunu, sıfat tamlaması olduğunu, ünlem bildirdiğini, ikilemeler kurduğunu ve kökteş fiiller kurduğunu söyler³².

Oya Adalı *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler* adlı eserinde *Belirteçlik Ardılları* konusunu işlerken düştüğü dipnotta şöyle demektedir: "...Adların eksiz kullanımı tüm yapıtlarda yalın durum olarak belirtilir. Oysa Türkçede adlar yalınlık kavramını doğal olarak taşırlar. Bunu gösterecek hiçbir biçimbirim de gerekmemektedir..."³³ O. Adalı'nın dediği gibi tüm eserlerde olmasa bile, konuyla ilgili bilgi veren kaynakları tamamına yakınında isimlerin eksiz kullanımı yalın hâl olarak gösterilmektedir.

Çağdaş Türk şiveleri ile ilgili gramerlerde de yalın hâlin eksiz olduğu, diğer hâllerin fonksiyonunu taşıyabildiği, cümlede özne olarak kullanılmasının dışında, isim cümlesinde yüklem, cümlede nesne, zaman zarfı, isim tamlamasında tamlayan gibi fonksiyonlarının olduğuna dair bilgiler verilir³⁴.

Yalın hâl konusunda yazılanları topluca değerlendirdiğimizde, birbirinden farklı birkaç değişik görüşle karşılaşırız. Bir kere bütün dilciler, Türkçede yalın hâlin eksiz olduğu ve isimlerin kök ve gövdeleriyle çokluk ve iyelik eki almış şekillerinin yalın hâlde olduğu konusunda aynı fikirdeler³⁵. Yani yalın hâlin tanımında pek problem yok. Fakat, yalın hâlin hâl sistemi içerisinde değerlendirilmesinde ve fonksiyonları hususunda farklı görüşler ortaya çıkıyor. Özellikle hiçbir hâl eki almayıp cümlede ismin ilgi ve yükleme hâlinde kullanılan sözleri bir grup türkolog ismin yalın hâli, bazıları ise belirsiz ilgi ve belirsiz yükleme hâli olarak değerlendirirler. Bu muhtelif fikirler, ismin hâllerini farklı bakış açılarına göre değerlendirmekten ileri gelir. Birinciler şekli, diğerleri ise anlamı esas alırlar³⁶. Ancak fonksiyonlarından

³² A. Buran, *age*, s.51-56.

³³ Oya Adalı, *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*, Ankara 1979, s. 67.

³⁴ bkz. F. R. Zeynalov, *Türk Dillerinin Mügayiseli Grammatikası*, Bakı 1973, s. 45; *Müasir Azerbaycan Dili (Morfologiya)* (red. Zerife Budagova), Bakı 1980, s. 49-50; F. A. Celilov, *Azerbaycan Dilinin Morfonologiyası*, Bakı 1988, s. 213; S. Ceferov, *İsim Tedrisinin Nezeri Esasları*, Bakı 1962, s. 69-70; Nevzat Özkan, *Gagavuz Türkçesi Grameri*, Ankara 1996, s. 121; *Hezirki Zaman Türkmen Dili* (red. P. Azimov, M.N. Hıdırov, G. Sopiyevev), Aşgabat 1960, s. 190-191; Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara 1994, s. 50; M. Tomanov, *Türki Tilderiniñ Salıstırmalı Grammatikası*, Almatı 1992, s. 84; *Kırgız Tilinin Grammatikası (Morfologiya)*, (red. B. Oruzbayeva, S. Kudaybergenov), Frunze 1964, s. 63; M. Fatih Kirişçioğlu, *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, Ankara 1994, s. 59.

³⁵ A. Cevat Emre *Türkçede İsim Temelleri* adlı kitabında, İltürkçe (prototurc) denilen dönemde nominatifin belgisiz olmadığını savunmaktadır. İstanbul 1943, s. 19-30.

³⁶ Y. Memmedov, *age*, s. 37.

bahsedilirken hâl kavramı ve hâl sistemi bir kenara bırakılarak, sadece şekle göre hükümler de verilmektedir. Biz bu çalışmada ismin hâllerini değerlendirirken hem şekli hem de anlamı esas aldık. Yazarların bir kısmı, cümlede ek almadan kullanılan tüm *yalın isimlerin* yalın hâlde olduğunu düşünmektedir³⁷. En azından verilen örneklerden bu anlaşılmaktadır. Yalın hâlin fonksiyonlarından bahsederken, "isim cümlesinde yüklem, cümlede nesne, zaman zarfı, ünlem, isim tamlamasında tamlayan durumundadır" diyenleri ve yalın halin diğer haller yerine kullanıldığından bahsedenleri bu gruba dahil edebiliriz. Mesela, T. Tekin yukarıda adı geçen eserinde,

tarduş bodun üze *şad* ertim. bunça *bitig* bitidim.

türük bodun üçün *tün* udımadım.

cümlelerinde *şad*, *bitig*, *tün* kelimelerinin yalın hâlde olduğunu söylüyor³⁸. Oysa bu cümlelerde *şad* ismi yüklem, *bitig* nesne, *tün* ismi de zaman zarfı durumundadır. Ayrıca nesne durumunda olan kelime de yükleme (akkuzatif) halindedir. Dolayısıyla bir isim aynı cümlede hem yalın hâlde hem de yükleme hâlinde olamaz. Yukarıda isimleri zikredilen yazarların bir çoğu da bunlara benzer örnekler vermişlerdir. Aynı yazarların bir kısmı da yalın hâlin diğer hallerin yerine kullanıldığını söylemişler ve bu hususta çeşitli örnekler vermişlerdir. Özellikle Y. Memmedov, yalın hâlin ilgi, yönelme, yükleme, bulunma ve ayrılma hâlleri yerine kullanıldığını örneklerle açıklamıştır³⁹. Aynı şekilde G. Gülsevin ve A. Buran da eserlerinde yalın hâlin diğer haller yerine kullanıldığını söylerler⁴⁰. Ancak bu yaklaşım, eş zamanlı (senkronik) değil art zamanlı (diyakronik) bir yaklaşımdır. Yani verilen örnekler açıklanırken yazarlar, kendi şivelerinin bugün kullanılan şekillerini esas almakta ve hâllerin fonksiyonunu da kendi yaptıkları tercümelere ya da bugünkü kullanımlara göre yorumlamaktadırlar. Ayrıca verilen örneklerin bazılarında yalın hâl olarak gösterilen isimler yalın hâlde değil eksiz ilgi hâlinde ya da eksiz yükleme hâlinindedir.

³⁷ Y. Memmedov bu konuda şöyle der: "...Bütün yuharıda deyilenlere ve en'eneye sadig galarag biz de Orhon-Yenisey abidelerinde şekilçisiz işlenmiş her bir ismi adlıg hal kimi gebul ederek metn dahi-linde verdiyi me'naya esasen onun hansı hal yerinde işlendiyinden danışacağı." s. 38.

³⁸ T. Tekin, *age*, s. 125-126.

³⁹ Y. Memmedov, *age*, s. 38-41.

⁴⁰ G. Gülsevin, *age*, s. 21-25; A. Buran, *age*, s. 57-60.

*Budın bogzı tok erti (Halgın boğazı tok idi)*⁴¹.

*kuyu içinde kaldı ; yarınkı işi bu gün işlen*⁴²

bi gaş gün äsgicinin garısı *hoca yanna* (hocanın yanına) dâvam ettikten sora, artık çocuk dünyayâ gâliyö⁴³.

Araştırmacıların bazıları da asıl yalın hâlde (nominatif), eksiz olan diğer şekilleri ayırmak görüşündedirler. Mesela, A. Von Gabain yukarıda adı geçen eserinde ismin eksiz tabanının, hem yalın hem de belirsiz hâl olarak vazife gördüğünü söyleyerek bir ayırma gitmiştir⁴⁴. Yazarın bu eserde söylediklerine bakarak yalın hâl için özneyi, belirsiz hâl için de eksiz olarak kullanılan diğer şekilleri (eksiz ilgi hâli, eksiz yükleme hâli, isim cümlesinde yüklemi ve çekim edatlarının önüne gelen eksiz isimleri) kastettiğini çıkarabiliriz.

K. Grönbech ise, yalın hâlden bizzat özneyi gösteren bir şekil kastediliyorsa, ismin taban şekli için terim olarak, yalın hâl kelimesinin kullanılmasının yanıltıcı olacağına dikkat çekmiş ve yalın hâl teriminin, belirsiz hâl terimiyle değiştirilmesinin yerinde olacağını söylemiştir⁴⁵. Konunun devamında da "...Burada çekilmemiş ada yalın hâl demenin bir mânâsı olmazdı, çünkü ad her zaman faili ifade etmez; adın ifade ettiği kavram pek âlâ olayın zaman, yer yahut başka bir modifikasyonu olabilir."⁴⁶ demektedir. Ayrıca, sadece belirli zamirlerin belirsiz hâlde fiile bağlı oldukları takdirde, daima fail olduklarını ve bu durumda *yalın hâl* adını vermenin kısmen yerinde olacağını söyler ama yine de yalın hâl adlandırmasını bırakmayı tavsiye eder.

A. Topaloğlu ise bir cümlede yalın hâlde sadece öznenin bulunduğunu söylemektedir⁴⁷.

⁴¹ Y. Memmedov, *age*, s. 39 (Yazar bu örneği, yalın hâlin ilgi hâli yerine kullanılması bahsinde vermiştir).

⁴² G. Gülsevin, *age*, s.22-24 (Birinci örnek, yalın hâlin ilgi hâli yerine; ikincisi ise ayrılma hâli yerine kullanılışı için verilmiştir).

⁴³ A. Buran, *age*, s. 58 (Bu örnek, yalın hâlin eksiz ilgi hâli görevinde kullanılması bahsinde verilmiştir. Ancak, yazar bu konuda şöyle demektedir: "Burada, yalın hâli tamlama hâli yerine kullanılmış saymamakla birlikte, belirsiz olma noktasında birleştikleri ve ilk bakışta yalın hâl gibi görüldükleri için incelemeye dahil ettik").

⁴⁴ A. von Gabain, *age*, s. 63.

⁴⁵ K. Grönbech, *Türkçenin Yapısı* (çev. Mehmet Akalın), Ankara 1995, s. 108.

⁴⁶ K. Grönbech, *age*, s. 109.

⁴⁷ A. Topaloğlu, *age*, s. 156.

Yalın hâl, hâl sistemi içerisinde ek almadan kullanılan ve ismin asıl biçimi sayılan, isimlerin başka unsurlara bağlı olmayan şekilleridir. İsimlerin asıl kökleri ile yapım eki alarak genişlemiş gövdeleri ile *-ki* aitlik eki almış ve çokluk ve iyelikli şekilleri yalın hâlde sayılır. Gramerin morfoloji bölümünde eksiz olarak kullanılan ismin bu şeklini cümlede eksiz olarak kullanılan diğer şekillerden ayırmak gerekir. İsimlerin kelime grupları ve cümle içinde diğer kelimelerle münasebetlerini ifade eden hâl sistemi içerisinde eksiz olarak gözüken her isim yalın hâlde değildir. Cümlede eksiz olarak kullanılan isimlerin bazıları eksiz ilgi hâlinde olup, sentaktik fonksiyonu belirsiz isim tamlamasıdır. Bazı isimler eksiz yükleme hâlinde olup, cümlede belirsiz nesne olabilir. Ek almayan bazı isimler cümlede anlam ve görev bakımından sıfat olup, kelime grubu olarak da sıfat tamlaması fonksiyonunda kullanılabilir. Bu durumdaki ismin hem tamlayan hem de tamlanan olarak eksiz olarak kullanılma mecburiyeti vardır. Yine ek almadan kullanılan bazı isimler cümlede zarf olarak kullanılabilirler. Bazen de eksiz kullanılan isim, isim cümlesinde cevher fiili kullanılmadan -özellikle cevher fiilinin geniş zaman üçüncü şahıslarının kullanılmamasından dolayı- yüklem olarak görünebilir. Bu durumda, cümlede eksiz olarak kullanılan şekillerden sadece özne olan kelime yalın hâl olarak adlandırılmalı, eksiz kullanılan diğer isimlere yalın hâl denmemelidir. Zaten yukarıda adı geçen araştırmacıların tamamı yalın hâlin cümlede özne olarak kullanıldığını söylemektedirler. Fakat bunların bir kısmı eksiz olarak kullanılan diğer şekilleri de yalın hâlde değerlendirmektedirler. Eğer cümlede yalın olarak gözüken bu şekillerin hepsi yalın hâl olarak değerlendirilirse, "*hava bugün çok güzel.*" cümlesindeki kelimelerin hepsine yalın hâl demek gerekir ki bu hâl kategorisini yanlış değerlendirmemize sebep olur. Bu cümledeki kelimelere tek tek baktığımızda her biri leksik ve morfolojik olarak yalın görünümde olmasına rağmen sentaktik olarak incelediğimizde her biri farklı görevlerdedir.

Biz bu çalışmada yalın hâli yukarıda yapılan tanımlara uygun olarak inceledik. Fakat yalın hâlin cümledeki fonksiyonlarını incelerken sadece özneyi yalın hâlde değerlendirdik. Yani incelememizi hâl kavramının tanımına uygun olarak isimlerin kelime grupları ve cümle içinde diğer kelimelerle münasebetine göre yaptık. Ayrıca edatlarla kullanılışını da inceledik. Çünkü edat grubundaki isim unsuru nasıl diğer hâl eklerini alarak kullanılabiliriyorsa yalın hâlde de kullanılmaktadır.

1. KULLANILIŞI

Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerinde yalın hâlin kullanımını isimlerde ve zamirlerde olmak üzere iki ana başlıkta inceledik. Burada isim tabirini dar manasıyla kullanıyoruz. Aslında geniş manasıyla zamirler de bir isim çeşididir⁴⁸.

1.1. İsimlerde

1.1.1. İsim Kök ve Gövdelerinde

aşıç ayur túbüm altun

kamıç ayur men kayda men. (DLT-I, 52)

alınçı arslan, *bérimçi* sıçgan. (DLT-I, 75)

yanut birdi *ilig* ayur ay bögü

negü ol maŋga ay sözüŋg sözlegü. (KB, 287)

cāhil yup arımaz arıgsız erür. (AH, 112)

ömer sewünüp öre kıpup aydı. (KE, 38v 8)

kördüm erse, köŋglümke yana *kıorkuğ* kirdi. (NF, 9-8)

hakî kat tälîb maŋlúbıŋga tigip

anıŋ birle meclis tüzü kıurmak ol. (MM, 22a -7)

1.1.2. Çokluk Eki Almış İsimlerde

sende kopar *çağanlar*

kudğu siŋgek *yılanlar*

dük miŋg kıayu *temenler*

kudruk tikip yügrüşür. (DLT-III, 367)

köŋgüller katıg boldı til yumşadı. (KB, 6484)

resüller örüŋg yüz bu ol yüzke köz. (AH, 25)

⁴⁸ bkz. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1985, s. 217.

ukuşsuzlar anı sebebdin körür. (AH, 458)

beni isrâ'ıl on iki sıbt erdiler ammâ *yalavaçlar* bar erdi, *melikler* bar erdi. (KE, 131v-8)

arşanlar sizlerke yâ taķı kölükleriñgizke zaħmet tegürmesin. (NF, 15-9)

bu nefis ölse *işler* şalâħķa kelür. (MM, 21b-1)

1.1.3. İyelik Eki Almış İsimlerde

1.1.3.1. Teklik Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

Teklik birinci şahıs iyeli eki, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerinde de Türkçenin bütün dönemlerinde olduğu gibi *-m* şeklindedir. Konsonantla biten kelimelerde iyelik ekinden önce gelen yardımcı ses vokal uyumuna uyar.

köñgüm aňgar emitti. (DLT-I, 69)

tilekim söz erdi ay bilge bögü

ukuşuğ biligig *özüm* sözlegü. (KB, 287)

teñgizdin kerimrek *şahım* miñğ kıta. (AH, 67)

eger *teñgrim* meni köni yolğa köndürmese yolsuzlardın bolğay erdim tedi. (KE, 38v-8)

yâ ħüseyin, destür bolğay mu kim umm-i ubeyhâ kıatıñğa kirsem; aňga *sözüm* bar aysam, tedi. (NF, 182-1)

atam baba islâm veliyyü'l - vera. (MM, 25b-11)

1.1.3.2. Teklik İkinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

İncelediğimiz eserlerde teklik ikinci şahıs iyelik ekleri Eski Türkçede olduğu gibi *-ñg* şeklindedir. Ek, vokal uyumuna tâbidir. Kitabelerde karşılaşılan *-ğ / -g* şekli bu dönem eserlerinde yoktur.

baķmas budun sewügsüz yudķı yudı saranka

kazğan ulıç tüzünlük kıalsun *çawıñg* yarınķa. (DLT-II, 250)

ayu birmedimü *atañg* yâ *anañg*

ay oğlum begiŋgke özüŋg kıılma teŋg. (KB, 651)

sözünŋni küdeşgil başıŋg barماسun. (KB, 167)

tiliŋg bekte tutğıl tişiŋg sınماسun. (AH, 131)

ayıt lâ ilāhe arınsun tiliŋg. (MM, 2a-2)

kuluŋg köpdür velī min inçü kul min

visāliŋg kadrini bilmes degül min. (MN, C 62)

1.1.3.3. Teklik Üçüncü Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

Teklik üçüncü şahıs iyelik ekleri, Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde de Eski Türkçede olduğu gibi konsonantla biten kelimelerden sonra *-ı* / *-i*, vokalle biten kelimelerden sonra da *-sı* / *-si* şekilleriyle yalnız düz vokalli olarak kullanılmıştır. Teklik üçüncü şahıs iyelik eklerinin şekli ve etimolojisiyle ilgili farklı görüşler vardır⁴⁹. Bu görüşler henüz ispatlanamadığından, biz bu tartışmaları bir tarafa bırakıp, geleneğe bağlı kalarak teklik üçüncü şahıs iyelik eklerini yukarıda gösterdiğimiz şekilde değerlendirmeyi uygun buluyoruz.

ağılda oğlağ toğsa arıqda otı öner. (DLT-I, 65)

atası açığ almıla yese oğlınıŋg tişi kamar. (DLT-II, 311)

siyāset yorıtسا sü başlıg bolur

süsi başlıg erse er aşıg bolur. (KB, 2301)

uwut yitti yindip bulunmaz yıdı. (AH, 417)

tawarsızka bilgi tükenmez tawar. (AH, 127)

hadice aydı: sen bilür sen, ne tegey men aslı bar, nesli bar, körki bar, hüneri bar, hiredi bar, emāneti bar, diyāneti bar. (KE, 192r-2)

⁴⁹ bkz. Talat Tekin, "Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine", *Ankara Dilbilim Çevresi Genel Dilbilim Dergisi*, C.2, S.7-8, 1980, s. 10-17; Şinasi Tekin, "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı*, C.2, Ankara 1992, s.90-91; Han-Woo Choi, "Ana Altayca İyelik Zamiri *n", *Türk Dilleri Araştırmaları* 1991, Ankara 1991, s. 191-197; Kazuo Takeuchi, "Türk Dillerinde 'Üçüncü' Kişi Kategorisi", *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988*, Ankara 1996, s. 85-93; Gürer Gülsevin, "Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde 3. Kişi İyelik Ekinin Özel Kullanış", *Türk Dili*, S. 466, 1990, s. 187-190; Gürer Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara 1997, s. 12-15; Ahmet Buran, *Anadolu Ağzlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*, Ankara 1996, s. 38.

taķı *közi nāmaḥrāmķa tüşmesün tēp özini saķlap yörigeni* üçün ḥalāyık köz-süz tēp saķınur erdiler. (NF, 237-12)

1.1.3.4. Çokluk Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

Eski Türkçede *-mız / -miz; -muz / -müz* şeklinde vokal uyumuna baēlı olan çokluk birinci şahıs iyelik eki, bu dönem eserlerinde de aynı şekilde kullanılır. Yalnız Karahanlı dönemi eserlerinde çok az kullanılmış, Harezmi dönemi eserlerinden KE ve NF'te daha fazla kullanılmıştır. DLT'te *-miz* ekiyle ilgili bir açıklama vardır. Kaşgarlı Mahmut "*miz*"in "*biz*"den çevrildiğini söylemekte ve bu ekin fiillerde kullanılmasına örnekler verdikten sonra "Bu kural, bütün isimlerle fiillerde birdir; nitekim '*atımız*' sözü de böyledir"⁵⁰ demektedir.

taķı cevāb: cuḥūdlar ʿāyişeni *anamız* ermez tēyürler. (KE, 122r-14)

eger bu muḥammed birle laʿnet kılışur bolsak *uluğumuz* taķı helāk bolğay, *kiçigimiz* taķı helāk bolğay. (NF, 143-16)

vālidemiz ēwde mü? (NF, 167-12)

1.1.3.5. Çokluk İkinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

Çokluk ikinci şahıs iyelik eki Eski Türkçede olduğu gibi *-nğız / -nğiz; -nğuz / -nğüz* şeklindedir. Yalnız Eski Türkçedeki *-ğız; -giz* şekli bu dönem eserlerinde kullanılmaz. Çokluk ikinci şahıs iyelik eki de daha ziyade Harezmi Türkçesi eserlerinde kullanılır. Karahanlı dönemi eserlerinin manzum olmasından olsa gerek teklik şahıslar çok kullanıldığı halde çokluk şahıslar pek fazla kullanılmaz.

sizdin özge karındaş ini, *ağa nğız* bar mu? (KE, 94r-5)

ey şeher ḥalkı, *hālī nğız* ne turur taķı *kıssa nğız* ne turur. (NF, 395-2)

1.1.3.6. Çokluk Üçüncü Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

Çokluk üçüncü şahıs iyelik ekleri *-ları / -leri* şeklindedir.

balçık balık yuğrulur

⁵⁰ Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (çev. Besim Atalay), Ankara 1985, s. 327-328.

çığay yawuz yığrılır

erñgekleri oğrulur

oğguç bile ewrişür. (DLT-I, 248)

olar barça muñgluğ bu kün edgüke

eligleri yetmez yigü kedgüke. (KB, 6406)

ata bir ana bir uyalar bu halk

tefävütleri yok öte irtese. (AH, 292)

kamuğları erdemlerin körgüzdiler, *atları çavları* yağıldı. (KE, 107v-18)

eger bolsa altun kümüş *kurları*

zekât birse artar köñgöl nürleri. (MM, 12b-5)

1.2. Zamirlerde

1.2.1. Şahıs Zamirlerinde

1.2.1.1. Teklik Birinci Şahıs

Teklik birinci şahıs zamiri Türkçenin takip edilebilen en eski metinlerinden itibaren *ben* şeklindedir. Yalnız bazı ses hadiseleri sonucunda bu zamirin değişik şekilleri daha Eski Türkçeden beri görülmektedir. Dolayısıyla Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerinde de farklı şekillere tesadüf edilmektedir.

ben:

Kaşgarlı Mahmut, DLT'te *ben* şeklinin Oğuzlar tarafından kullanıldığını, öbür Türklerin *men* dediklerini söylemektedir: *ben* bardım. (DLT-I, 31 ve 339)

DLT'te iki defa geçen teklik birinci şahıs zamirinin *ben* şekli, Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinin diğer eserlerinde kullanılmamış, *men* şekli tercih edilmiştir.

men:

Teklik birinci şahıs zamirinin *men* şekli *ben* şeklinden uzak benzeşme yoluyla ortaya çıkmıştır⁵¹ ve Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerinde yalın hâlde genellikle bu şekil kullanılmıştır.

nelük tirdim erdi bu altun kümüş

nelük kılmadım *men* çığayka ülüş. (KB, 1129)

aya til törüt medh ötüngil qanı

men artut kılayın şahımka anı. (AH, 42)

men bilür men, sizler bilmez siz. (KE, 5r-8)

men işâret kılayın işitiñgiz. (Mir.N, 3-1)

1.2.1.2. Teklik İkinci Şahıs

Teklik ikinci şahıs zamirinin yalın hâli Türkçenin diğer devirlerinde olduğu gibi Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerinde de *sen* şeklindedir.

kança bardıñg ay oğul

erdiñg munda inç amul

attın emdi *sen* tönğül

kıldın erse kılmağı. (DLT-I, 74)

sini kıoldı tün kün bu emgek bile

anı oğ *sen* emdi sewinçin tile. (KB, 39)

aya mal idisi ağı eğgü er

bayat birdi erse sañga *sen* me bir. (AH, 246)

yā rabbenā, *sen* bizlerni derviş yarattıñg. (NF, 328-17)

1.2.1.3. Teklik Üçüncü Şahıs

Türkçede teklik üçüncü şahıs için ayrı bir zamir şekli oluşmamış, aslında işâret zamiri olan *ol* zamiri üçüncü şahısları da ifade için kullanılmıştır. Yani *ol* zamiri

⁵¹ M. Ergin, *age*, s. 265.

hem işaret zamiri hem de üçüncü şahıslarda şahıs zamiri olarak kullanılmıştır. Teklik üçüncü şahıs zamirinin yalın hâli Eski Türkçede olduğu gibi, bu dönem eserlerinde de *ol* şeklindedir.

ol meniḡ oğlum ol. (DLT-I, 37)

ḡaber bar birilse eger ādemī

iki kol dinar ma *ol* üç kol kolar. (AH, 312)

ayur söz yorıdı neçe türlügün

ol aydı men aydım ukušun ögün. (KB, 3850)

ol aydı: bu kün muḡammed ağızdın yel ürse öler men. (KE, 231r-3)

1.2.1.4. Çokluk Birinci Şahıs

Çokluk birinci şahıs zamiri *biz* şeklinde kullanılmaktadır. Bunun teklik birinci şahıs zamiri *ben*'le ilgisi olduğu açıktır. Sonundaki *z* sesinin de eski bir çokluk belirtisi olduğu tahmin edilmektedir⁵².

biz keldimiz. (DLT-I, 325)

biz emdi bu öḡḡdi törü ursamız

negü teg yaraşur törü buzsamız. (KB, 4016)

olar bizge aḡşamlıḡ bērmesdin burun *biz* olarḡa kuşluk bēreliḡ. (KE, 204r-6)

yā şeyḡ, *biz* munça yıldın berü sizke ḡıdmet kılur miz. (NF, 428-6)

Çokluk birinci şahıs zamiri, ayrıca çokluk eki alarak *bizler* şeklinde de kullanılmaktadır. Eski Türkçede ve Karahanlı Türçesi eserlerinde *bizler* şekline rastlanılmamakta, Kısasü'l-Enbiyâ'dan itibaren Harezmi Türkçesi eserlerinde ise kullanıldığı görülmektedir.

ey yūsuf *bizler* seni söwer miz. (KE, 87v-8)

bizler ol sökellik hasreti birle, öz zaḡmetimiz birle meşḡül bolduḡ. (NF, 328-5)

⁵² bkz. M. Ergin, *age*, s. 267.

1.2.1.5. Çokluk İkinci Şahıs

Çokluk ikinci şahıs zamirinin yalın hâli Eski Türkçede olduğu gibi *siz* şeklindedir. Çokluk ikinci şahıs zamirinin, teklik ikinci şahıs zamiri *sen*'le ilgili olduğu ve *z* sesinin de çokluk ifadesi için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kaşgarlı Mahmut DLT'te *siz* zamirinin nezaket ve çokluk ifadesi için kullanıldığını söylemektedir (DLT-I, 339; DLT- II, 347; DLT-III, 124). *Siz* zamirinin yalın şekli KB'te de sadece bir yerde ve nezaket ifadesi için kullanılmıştır.

sini *siz* tiseler anı *siz* tigel

taķı anda yigrek yanut sözlegil

kaya yanġkusındın ķođı bolmaġıl

sini sen tiseler anı senlegil.(KB, 4310-4311)

Karahanlı Türkçesi eserlerinden DLT ve KB'te çok az kullanılan İkinci çokluk şahıs zamiri, aynı dönem eserlerinden olan AH'ta da sadece iki yerde geçmektedir.

bilig çinde erse *siz* arkaġ tidi. (AH, 104)

uluġluk meniġ *siz* alınmaġ tidi. (AH, 284)

Harezmi Türkçesi eserlerinde ise *siz* zamiri fazla kullanılmıştır. Bunun sebebi, birinci ve ikinci çokluk şahısların nazım türündeki eserlerde pek fazla kullanılmaması, nesir türündeki eserlerde ise kullanılabilmesidir.

imdi *siz* birer argamçı yip etük ķonçına sokuġ. (KE, 222r-3)

siz bu ʿābidniġ zāhiringa nażar ķılır siz. (NF, 404-8)

siz ikki tilegi kerek bolsa bir

senin ol anın sen bolayın tiseġ. (MM, 20a-7)

İkinci çokluk şahıs zamiri çokluk ekini alarak *sizler* şeklinde de kullanılabilir.

ħiṭāb keldi: men bilür men, *sizler* bilmez siz. (KE, 5r-8)

sizler taķı ehl-i beytiġizni yıġıġ taķı laʿnet aytalıġ. (NF, 144-6)

1.2.1.6. Çokluk Üçüncü Şahıs

Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerinde çokluk üçüncü şahıs zamirleri değişik şekillerde görülmektedir. Aslında işaret zamiri olan *ol* zamirinin zamanla şahıs zamirleri için de kullanılmasıyla oluşan teklik üçüncü şahıs zamirine *-lar* çokluk ekinin eklenmesiyle çokluk üçüncü şahıs zamiri oluşmuştur. Ancak bu *-lar* eki eklenirken zamirde bir takım değişikliklerin olduğu görünür. Bu değişikliklerden biri arkaya gelen *l* seslerinden birinin düşmesidir: *ol-lar* > *olar*. İkinci değişiklik de zamirlerin yalın hâlden çekime geçerken kök değiştirmelerine sebep olan değişikliğin analoji sebebiyle çokluk eki eklenirken de kökün değişmesi durumudur: *ol, amîng, anı, anda, andın* olduğu gibi *anlar* şeklinin ortaya çıkması. Bazen de zamir çekiminde görülen *n* sesinin çokluk üçüncü şahıs zamirlerinde düştüğü görülür: *olar ~ anlar > alar*.⁵³

olar

olar bu sözüğ irteştiler. (DLT-I, 230)

ya *olar* kızıl eñg bu eñgke meñge. (AH, 26)

yeti miñg yıl takı *olar* tutdılar. (KE, 5r-2)

alar

alar kırk tişi erdiler. (KE, 86r-15)

alar ayıttılar. (Mir.N, 9-15)

anlar

anlar i'tikâd birle kan tökmekni helâl körmediler. (KE, 70r-15)

1.2.2. İşaret Zamirlerinde

Teklik ifade eden işaret zamirlerinden biri olan *bu* işaret zamirinin yalın hâlinde bir değişiklik görülmez. Ancak çekime girdiği zaman *bu* işaret zamirinin kök konsonantı değişmektedir. Bu değişimde çekim esnasında ortaya çıkan *n* sesinin etkisi vardır: *bu, munlar, munîng, munı, munda* vb. *bu* işaret zamirinin çokluk şeklinde de bazen kök konsonantı değişmekte ve araya bir *n* sesi girmektedir. Fakat bu durum

⁵³ Daha fazla bilgi için bkz. M. Mansuroğlu, "Türkçede Zamir Çekimi", **TDED**, C.III, S. 3-4, 1949, s. 501-518.

kural değildir. Aynı eserler içinde bazen *bular* şekli bazen de *munlar* şekli kullanılabilir.

bu

özgeler aydılar: *bu* ne söz bolur. (KE, 94r-20)

men aydım: *bu* kimniŋ köŋki turur. (NF, 165-2)

bular

bular erdi öğrüm budunda iki. (KB, 50)

ajun beglerinde *bular* yigleri. (KB, 276)

ilāhī, *bular* kim turur. (KE, 10r-20)

munlar

munlar taķı anı ağırladılar. (NF, 15-8)

1.2.3. Dönüşlülük Zamirlerinde

kendü

Günümüz Türkiye Türkçesinin dönüşlülük zamiri olan *kendü* > *kendi* zamiri bu dönemin eserlerinde çok az kullanılmıştır.

uğrağım *kendü* yıraķ

bulnadı meni karağ. (DLT-III, 29)

halāl *kendü* kayda bu kün kanı kim. (AH, 419)

kemiŝmek ĩbādetka *kendü* özi. (MM, 3b-11)

öz

Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde en çok kullanılan dönüşlülük zamiri *öz* zamiridir. Şahıs zamirlerinin aksine iyelik eklerini alabilmektedir. Yani Őahıslara göre iyelik çekimi vardır.

tilkü *öz* inge ürse uduz bolur. (DLT-I, 54)

sini erdüküŋ teg ögümez *özüm*. (KB, 33)

ne ermiŝ tilekiŋ kim ermiŝ *özüŋ*. (KB, 539)

neŋgin tutar bekleyü *özi* yemes. (DLT-I, 504)

özi hemîşe aytur erdi. (NF, 236-17)

özüg ārzū ni°met bile semritip

erej birle awnur özümüz yatıp. (KB, 5841)

taķı köp meşâyıķ bu yol sözleri

köngül nefis beyānı ayur özleri. (MM, 22a-13)

1.2.4. Soru Zamirlerinde

Bu dönem eserlerinde en çok kullanılan soru zamirleri *ne* ve *kim*'dir. Ayrıca kök olarak kullanılmayan, ancak bazı çekim ekleri ile kalıplaşarak kullanılabilen **ka* kökünden oluşan bazı soru kelimeleri de soru zamiri olarak kullanılabilmektedir: *kayı*, *ķanda*, *kamı* v.b. Bir de *ne* soru zamirinden çeşitli eklerle kalıplaşmış bazı soru kelimeleri de soru zamiri olarak kullanılmaktadır: *negü*, *nelük*.

ne

mumı tilemese sen ayru *ne* kerek. (DLT-I, 126)

taķı bir sözüg ay *ne* erki adın

anı ma mańga sözle kođma kiđin. (KB, 3320)

negü / nelük

negü tir eşitgil tapuğ bilgüçi

sınap bilmişin aydı azrak üçü. (KB, 3999)

söküşlüg *nelük* boldı źahķāķ otun

nelük ögdi buldı ferīdun kutun. (KB, 241)

kim

sözin anıńg *kim* tutar. (DLT-II, 118)

kim kür bolsa küwez bolur. (DLT-I, 325)

akı şüretin *kim* köreyin tise. (KB, 104)

harīslıķ iginińg emin *kim* bilür. (AH, 310)

bular *kim* turur tēp sordum. (Mir.N, 9-13)

kanda

ķanda erinç kanıķı

emdi udın odğarur. (DLT-I, 46)

ķayu

bularda *ķayu* erse aş suw yigü

anı teŋgle bargü azu barmağı. (KB, 4578)

1.2.5. Belirsizlik Zamirlerinde***adınlar***

yuluğ kılma özni *adınlar* üçün

suyurķa özünġni küyürme küçün. (KB, 1404)

barçası

süleymān tağdın keçer bolsa ol tağdağı altun kümüş ne kim bar erse *barçası*

tilge kelür. (KE, 137v-10)

baķar, *barçası* zâif sökeller, ölmekke yaķın bolmuşlar. (NF, 98-6)

biregü /biri / birisi

biregü tutar iş kişig teŋgrilik

bu işlik içinde yoķ ol egrilik. (KB, 4202)

ammā üç nersedin tefävütleri bar, *biri* ol kim feriştelerdin turur. (KE, 4r-6)

birisi bu begler sözin tutğu beg

küdezgü anı öz sewüg cānı teg. (KB, 4120)

bular kim turur tēp sordum, cebrāil ayıttı: *biri* yaħyā peygāmbere, *birisi* zekeriyyā peygāmbere turur, tēp. (Mir.N, 9-14, 15)

kimerse

yaķub yalavaç uruğından seni birlegen hiç *kimerse* ķalmadı. (KE, 118v-7)

anıŋ için kim bu ādem oğlınıŋ uçmaħlığ bolmaķını takı tamuğluķ

bolmaķını *kimerse* bilmez. (NF, 204-2)

kimi

âdem oğlanları biri birine meñgemezler, *kimi* arıg, *kimi* arıgsız, *kimi* isiz
kimi ürüng, *kimi* qara, *kimi* sarıg, *kimi* kıvıl....(KE, 6r-3)

kamuğ

bizni *kamuğ* eñgitti. (DLT-II, 274)

kamuğ kadğusı erdi ümmet için. (KB, 40)

kayu / kayusı

kayu sıgnu keldi tiledi köşik

kayu keldi öpti iligke işik. (KB, 451)

kayusı kopar kör *kayusı* konar

kayusı çapar kör *kayu* suw içer. (KB, 73)

tözü

tözü kul kılurlar âzâd özlerin. (AH, 422)

2. FONKSİYONLARI

Yukarıda da belirttiğimiz gibi biz eksiz olarak kullanılan isimlerin hepsini yalın hâl olarak değerlendirmedığımız için, yalın hâlin foksiyonlarını iki başlıkta inceledik.

2.1. Cümlede Özne Durumundadır

alp er tonga öldi mü

ısız ajuñ kaldı mu

ödlek için aldı mu

emdi *yürek* yırtılır. (DLT-I, 41)

awçı neçe al bilse *adık* ança yol bilir. (DLT-I, 63)

kaşınmağ meniñ yinim emritti. (DLT-I, 261)

biligsiz biligligke boldı yağı. (KB, 200)

tilekim söz erdi ay bilge büğü. (KB, 287)

toğugh ölür kör qalır belgü söz. (KB, 180)

biliglig kereglük sözüg sözleyür. (AH, 117)

kördüm erse, könglümke yana *qorkuğ* kirdi. (NF, 9-8)

melik olarğa bir baş üzüm berdi azuk üçün, kötere bilmediler. (KE, 118r-7)

yanar mu ayıtğıl *bıcaq* öz özin

niçe bolup edgü bilenmiş yetig. (MM, 21a-3)

2.2. Edatlarla Kullanılışı

ara

boldaçı buzağı *öküz ara* belgülüg. (DLT-I, 528)

yok erse bitig bu *kişiler ara*

tiliñ sözke kim bütgey erdi köre. (KB, 2700)

kiğinki keligli *kişiler ara*. (AH, 75)

bile

koldaçıka miñg yağaq

barça bile ayruk tayaq. (DLT-I, 417)

seniñ boldı dünyā *tiriglik bile*

tiriglik bulunsa yatıp yi küle. (KB, 2162)

birle

tüzün birle uruş, *utun birle* tireşme. (DLT-I, 414)

munu ağrılır men seniñdin bu kün

ökünçüm *sıgt birle* yıglap ögün. (KB, 1276)

bilig birle bilnür törütgen iği. (AH, 121)

ey ādem, *cüftüñg birle* uçmağğa birgil. (KE, 8r-16)

tapa

yaylağ tapa emitti. (DLT-I, 214)

baqa kör men aymış bu *sözler tapa*

çın erse berü kelgil andın qopa. (KB, 3260)

ayā hükmin *ajun tapa* üggüçi. (AH, 449)

teñgriniñ resüli muhammeddin *necāşī tapa*, taķı teñgriniñ selāmı ol
kimerseke bolsun. (NF, 78-14)

taparu

uluğluk taparu elig sunduķuñ. (AH, 286)

atın mindi bardı yana qarşıķa

tüşüp kirdi *ilig taparu* oķa. (KB, 5830)

teg

ne neñg bar *bilig teg* asıǵlıǵ öñgin. (AH, 100)

negü tir eşitgil kör ilçi büğü

büğü sözlerin bulsa aş teg yigü. (KB, 2424)

üçün

kur³ān *öğretmek üçün* mu^callimķa koyup turur erdi. (NF, 238-3)

kamuğ edģü sözler bitigde bolur

bitirmiş üçün söz unıtmaz ķalur. (KB, 2697)

üze

erdem üze türlünür. (DLT-II, 243)

könģül beg turur yiti *endām üze*

begi başlasa buğnı yügrür tüze. (KB, 2795)

II. İLĞİ HÂLİ (GENİTİF)

İlgi hâli ismin diğer hâllerinden farklı olarak, isimlerle isimler arasında ilişki kuran bir hâldir. İsmi diğer hâlleri, ismi çeşitli yönlerden fiile bağlarken, ilgi hâli ismi isme bağlamaktadır. Bu sebeple de ilgi hâli bazı dilciler tarafından ya ikinci derecede bir hâl kabul edilmekte ya da hâllerin dışında değerlendirilmesi gerektiği söylenmektedir⁵⁴. Bazı dilciler ise ilgi hâlini ismin hâlleri arasında göstermemektedirler⁵⁵. Bunun yanında ilgi hâli, pek çok dilci tarafından isimlerin hâllere göre çekimi kategorisinde değerlendirilmektedir.

İsmi başka bir isimle olan münasebetini gösteren ilgi hâli, mensubiyet, aitlik, iyelik bildirir. İsmi isme bağlayan bu hâl isim tamlaması kurar. İki isim unsurunun meydana getirdiği bir kelime grubu olan bu isim tamlaması, bir ismin manasının iyelik sistemi içinde başka bir isimle tamamlanması esasına dayanır. Tamlanan iyelik eki alır, tamlayan ise daima ilgi hâlinindedir⁵⁶. İlgi hâli ekli veya eksiz olabilir. Buna göre ilgi hâli morfolojik yönden ekli ve eksiz oluşuna göre ikiye ayrılır.

1. EKLİ İLĞİ HÂLİ

İsimle başka bir isim arasında münasebeti sağlayan ilgi hâlinin ekli olarak yapılan şeklidir. Burada tamlayan daima ilgi hâli ekini alır ve belirli isim tamlaması kurar. Eksiz olarak yapılan isim tamlamalarıyla arasında bazı anlam farklarının olduğunu gösterir. Bu farklar belirlilik, geçicilik, kuvvetlendirme gibi anlamlardır. Günümüz Türkiye Türkçesinde ilgi hâli ekleri konsonantla biten kelimelerden sonra -

⁵⁴ bkz. M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1985, 228-231; G. Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara 1997, s. 28-29; A. Buran, *Anadolu Ağzlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*, Ankara 1996, s. 306-307.

⁵⁵ bkz. M. Kaya Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara 1963, s. 175; H. Ediskun, *Yeni Türk Dilbilgisi*, İstanbul 1963, s. 80; T. Nejat Gencan, *Dilbilgisi*, Ankara 1979, s. 155.

⁵⁶ M. Ergin, *age*, s. 381.

ın/-in, -un/-ün; vokalle biten kelimelerden sonra ise *-nın / -nin, -nun/-nün* şeklindedir⁵⁷.

1.2. Ekin Yapısı

Eklerin etimolojisi Türk dilinin zor meselelerinden biri olduğu için, ilgi hâli ekinin kaynağıyla ilgili görüşleri bir kenara bırakıp⁵⁸ Eski Türkçeden itibaren eki incelediğimizde çok fazla değişikliğe uğramadığını görürüz. İlgi hâli eki ET’de *-ıng̃ / -iñg̃, -uñg̃ / -üñg̃, -niñg̃ / -niñg̃, -muñg̃ / -müñg̃* şeklindedir⁵⁹. **n** ağzında *-añg̃ / -eñg̃, -nañg̃ / -neñg̃* şekilleri vardır.

Kıpçak Türkçesinde ilgi hâli eki *-niñg̃ / -niñg̃*, zamirlerde *-ıng̃ / -iñg̃* şeklindedir⁶⁰. Çağatay Türkçesinde ise *-niñg̃ / -niñg̃*, yuvarlak vokallerden sonra bazen *-muñg̃ / -nüñg̃*, bazen de *-nı / -ni* şeklindedir⁶¹. Mesela, *Efrāsiyāb-nı oğlu, bir kırğavul-nı iskenesi, yığlamakıñg̃-nı sebebi*. Bu örneklerdeki ilgi hâli ekinin yükleme hâli ekiyle aynı olmasını K. Grönbech, zamanla yükleme hâli ile ilgi hâlinin fonksiyonlarının birbirine yaklaşmasına bağlamaktadır⁶².

Eski Anadolu Türkçesinde ilgi hâli *-uñ / -üñ, -nuñ / -nüñ* şeklinde yalnız yuvarlak vokalli olarak kullanılır. Şahıs zamirlerinin birinci şahıslarında ise asimilasyon (benzeşme) sebebiyle *-üm, -ümüz* şeklindedir⁶³.

Çağdaş Türk şive ve lehçelerinde de ilgi hâli eki, yukarıda verdiğimiz tarihi fonolojiye az çok uygunluk gösterir⁶⁴. Yalnız Yakut Türkçesinde ilgi hâli eki kullanılmamaktadır⁶⁵.

⁵⁷ M. Ergin, *age*, s.230; F. Zeynalov, *Türk Dillerinin Mügayiseli Grammatikası*, Bakı 1973, s. 46; Y. Memmedov, *Orhon-Yenisey Abidelerinde Adlar*, Bakı 1979, s. 42.

⁵⁸ bkz. K. Grönbech, *Türkçenin Yapısı*, (çev. M. Akalın), Ankara 1995, s. 88-89; Y. Memmedov, *age*, s. 42-45; F. Celilov, *Azerbaycan Dilinin Morfolojisi*, Bakı 1988, s. 222-223; Guy G. Imart, “Do Turkic Languages Really Have Declension Category?”, *Journal of Turkish Studies*, C. 9, Cambridge 1985, s. 145-181.

⁵⁹ A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. M. Akalın), Ankara 1988, s. 63; Y. Memmedov, *age*, s. 42-45; K. Grönbech, *age*, s. 87; G. Aydarov, *Köne Türki Jazba Eskertkişteriniñ Tili*, Almatı 1986, s.73; T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington 1968, s. 126-127.

⁶⁰ A. F. Karamanhoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara 1994, s. 64-65.

⁶¹ J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, (çev. G. Karaağaç), İstanbul 1988, s. 57.

⁶² K. Grönbech, *age*, s. 141.

⁶³ F. K. Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul 1981, s. 68-69; G. Gülsevin, *age*, s. 25-26.

⁶⁴ M. Tomanov, *Türk Tilderiniñ Salıstırmalı Grammatikası*, Almatı 1992, s. 85-87; F. Zeynalov, *age*, s. 46-47.

1.3. Kullanılışı

İlgi hâli ekini Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerinde kullanılışını isimlerden sonra ve zamirlerde olmak üzere iki şekilde inceledik.

1.3.1. İsimlerde

İlgi hâli eki bu dönemlerin eserlerinde isimlerden sonra, isim tabanı ister vokalle ister konsonantla bitsin daima, *-niŋg/ -niŋg* ve *-nuŋg/ -nüŋg* şeklindedir.

1.3.1.1. İsim Kök ve Gövdelerinde

sartnuŋg azuğu arıg bolsa yol üze yer. (DLT-I, 66)

oķığılı *kişiniŋg* sevinsün canı. (AH, 44)

ol *işniŋg* öŋgini soŋgını saķın. (AH, 370)

âdem ol *nürmuŋg* yaruķluķın körüp, bu nürnü men bir körsem, tēp küsedı.
(KE, 7r-14)

bu *işniŋg* soŋgı ĥayr bolğay. (NF, 7-13)

uluğ *tiŋgriniŋg* atın yâd kıldım. (MN, c1)

eger birmeseler bulardın zekât

fakırniŋg fakiri vü nâ-çâreler. (MM, 12b-4)

hadîşniŋg ma^çnîsi antak turur. (Mir.N, 2-6)

1.3.1.2. Çokluk Eki Almış İsimlerde

âdemlerniŋg yılķı *karalarniŋg* necâsetleri kimide telim boldı. (KE, 26r-17)

hak te^çâlâ kudreti birle *ķapuğlarniŋg* kilidleri yerke tüşti. (NF, 361-12)

peygambarlarniŋg ĥatemi sen bolğay sen. (NF, 6-1)

bu barça *yaratılmışlarniŋg* rüzîlerin belgüluğ kılğuçı ferîşte turur. (Mir.N, 9-9)

⁶⁵ M. F. Kirişcioğlu, *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, Ankara 1994, s. 59.

1.3.1.3. İyelik Eki Almış İsimlerde

1.3.1.3.1. Teklik Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

İncelediğimiz Karahanlı Türkçesi eserlerinde teklik birinci şahıs iyelik eklerinden sonra ilgi hâli ekinin kullanımına rastlamadık. Harezmi Türkçesi eserlerinde ise pek çok örnek vardır.

uş atam ol tedi aytur kim *atamnıŋ* teŋgrisi

aydı nemrüd teŋgrisi kim tøyü sorgan ibrahîm. (KE, 37v-12)

kamuğ ħalâyıklar bilirler kim yer yüzinde *ħabibimniŋ* meŋzeki yoğ. (KE, 206v-7)

ey bār ħudâyâ, ümmetimdin ħayu bir kimerse tēwesidin tüşüp benim *tēwemniŋ* pālânını tüzetse, sen ol kuldın rāzî bolğıl. (NF, 120-6)

menim *aımnıŋ* tobrası bar. (NF, 405-2)

1.3.1.3.2. Teklik İkinci Şahıs İyelik eki Almış İsimlerde

ēştip ata *anaŋmıŋ* sawlarını ħadırma. (DLT-I, 508)

ukuşuğ adırtıŋ biligde öŋgi

negü teg turur ay *sözünmıŋ* oŋğı. (KB, 1833)

iblis aydı: erinŋge ayğıl *ataŋmıŋ* suretinçe bir süret ħılsun. (KE, 142v-14)

1.3.1.3.3. Teklik Üçüncü Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

atası açığı almıla yēse *oğlmıŋ* tişi ħamar. (DLT-II, 311)

bir ök oğlı erdi bu ay toldımnıŋ

kiçig erdi yaşı uş ol *oğlmıŋ*. (KB, 1158)

bu yanğlıg *beginiŋ* sewinçin tilep

özin emgetür tünni künke ulap. (KB, 2964)

harīş tirip armaz usanmaz bolur

harīşlık *iginiŋ* emin kim bilür. (AH, 310)

kaçan munı işitti erse özini tewedin taşıladı *anasınıŋ* adakiŋğa tüşdi. (KE, 105v-14)

bilmediŋ mü kim rüze tutğan kulnıŋ *ağzınıŋ* isi meniŋ qatımda yıpardın sewüglügrek turur erdi. (KE, 120v-1)

1.3.1.3.4. Çokluk Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

yalawaçımıznıŋ dört işleriniŋ ögdisin ayur. (KB, c-3)

tünle kündüz hüd tegürdi *teŋgrimizniŋ* yarlıgın. (KE, 29r-3)

1.3.1.3.5. Çokluk İkinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

atalarınıŋıznıŋ °amālika atlıg düşmenleri bar olar birle harb kılıŋ. (KE, 117v-1)

1.3.1.3.6. Çokluk Üçüncü Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

atalarınıŋ yalavaçlıqın şefi°c keltürmediler. (KE, 98r-3)

haq te°alā ol ekki arasında oğul kız rüzī kılssa, eger ol oğul kız tirig bolsalar, *közleriniŋ* yarukı turur. (NF, 262-2)

1.3.2. Zamirlerde

1.3.2.1. Şahıs Zamirlerinde

1.3.2.1.1. Teklik Birinci Şahıs Zamirlerinde

meniŋ

yüzüm *meniŋ* sargarur. (DLT-I, 69)

tegür *meniŋ* sawımı bilgeleke ay. (DLT-III, 158)

bilgisiz bile hiç sözüüm yok *meniŋ*. (KB, 203)

uluğluk *meniŋ* siz alınmaŋ tidi. (AH, 284)

meniňg atım hãriş turur. (KE, 14v-3)

işim işlegil tir bukün sen *meniňg*. (MM, 15b-18)

menim

anıňg süňgüsi *menim* uçamda bolğan kimerseniňg işi turur. (KE, 222r-10)

menim resülumğa durüz senā aytıňglar. (NF, 10-8)

menim kahrımdın imîn bolmaňg. (NF, 239-2)

1.3.2.1.2. Teklik İkinci Şahıs Zamirlerinde

seniňg / siniňg

bérmiş *seniňg* bil yalňguş tapar qarınka. (DLT-III, 221)

saqışka katılmaz *seniňg* birliking. (KB, 9)

seniňg mālning ol mal aşındurdukung. (AH, 433)

seniňg edgüliking zāhir bolsun. (KE, 93v-12)

seniňg zikring taqı yād kilingay. (NF, 10-7)

hicābsız *seniňg* ma^eşiyet kılmaqing. (MM, 3b-8)

siniňg dik gül meger uçmağda bolğay. (MN, c58)

1.3.2.1.3. Teklik Üçüncü Şahıs Zamirlerinde

anıňg

öğren *anıňg* biligin künde aňgar baru. (DLT-II, 140)

anıňg vuddı birle köngüller tolup

anıňg yadı birle ajun tolsu tip. (AH, 73-74)

1.3.2.1.4. Çokluk Birinci Şahıs Zamirlerinde

biziňg

biziňg anda bir çart algumuz bar. (DLT-I, 341)

neçe miňg tirig öldi tulup batur

biziňg kelgümüzni küdeşip yatur. (KB, 4835)

biziñg birle butğa tapungıl. (KE, 31v-13)

tañgrı te[°]alā *biziñg* birle turur. (NF, 20-12)

bizniñg

el tilin *bizniñg* üze uzatmağıl. (KE, 84v-20)

bizniñg peygamber muhammedü'l-mustafāğa tegdi. (KE, 15r-3)

bizim

yana keldiler, bu kul *bizim* kul erdi, kaçıp turur erdi, tédiler. (NF, 112-13)

ol on bir yulduz tağı ay kün kelsün tağı seni *bizim* elgimizdin qutğarsun. (NF, 355-2)

1.3.2.1.5. Çokluk İkinci Şahıs Zamirlerinde

siziñg

aygıl *siziñg* tapuğçı ötnür yañğı tapuğ. (DLT-I, 376)

siziñg birle *biziñg* aramızda yağılık kerekmes. (KE, 204r-11)

menim şavkıım inğen qatıg turur *siziñg* mübārek cemāliñgızğa tédim. (NF-102-10)

sizniñg

İbrānī tilinçe biz oқыu bilmes miz *sizniñg* tiliñgiz turur. (KE, 102v-12)

1.3.2.1.6. Çokluk Üçüncü Şahıs Zamirlerinde

olarıñg

uluğ künde körkit *olarıñg* yüzün. (KB, 32)

olarıñg tañguğı kelir hem barır. (KB, 113)

yehüdā *olarıñg* ağası erdi. (KE, 94r-19)

1.3.2.2. İşaret Zamirlerinde

muniñg / *munuñg*

muniñg bağı mundağ bilingü munı. (KB, 727)

men seni *munuṅ* için yaratdım. (KE, 6v-17)

munuṅ mişâli ol turur kim... (NF, 244-11)

bolur yüz yigirmi *munuṅ* yarısı. (MM, 13a-8)

anıṅ

anıṅ için hatun karısa körksüz bolur. (KE, 8r-13)

anıṅ birle rek^cat tamāmet bulur. (MM, 10a-1)

bularnıṅ

bularnıṅ üç maⁿisi bar. (KE, 81v-3)

1.3.2.3. Dönüşlülük Zamirlerinde

yatnıṅ yağlıḡ tiküsinden *öznüṅ* kanlıḡ yuḡruk yeg. (DLT-III, 43)

1.3.2.4. Soru Zamirlerinde

könḡül *kimiṅ* bolsa qalı yok çıḡay

kılsa küçün bolmas anı toḡ bay. (DLT-III, 238)

kimüṅ yaşı altmış tüketse sakıḡ. (KB-B, 10) [KB, 367]

ma^lüm boldı kim *kimnüṅ* ^caybın açsa ol yana ol ^caybka mübtelā bolur er-
miş. (KE, 26r-16)

bilürmüsiz kim *kimnüṅ* birle münācāt kılmak tiler men. (NF, 243-9)

1.3.2.5. Belirsizlik Zamirlerinde

ba^cılarnıṅ

taḡı *ba^cılarnıṅ* eliglerini keserler. (NF, 301-8)

biriniṅ

iki ew yarattı bu ḡalkka qamuḡ

biri atı uçmak *biriniṅ* tamuḡ. (KB, 3654)

kimersenıṅ

önḡinde *kimersenıṅ* ^caybın açmaḡıl. (KE, 84v-5)

1.4. Fonksiyonları

İlgi hali ekinin en temel fonksiyonu *belirli isim tamlaması* oluşturmasıdır. Ekin bu fonksiyonuna dayanarak bazı araştırmacılar ilgi halini *Tamlama Hali*, *Tamlayan Hali* olarak adlandıırırlar.⁶⁶ İsim tamlamaları, bir isimle başka bir isim arasında ilgi kuran kelime gruplarıdır. Bu tamlamalarda yardımcı unsur yani tamlayan, asıl unsur yani tamlanandan önce gelir. İlgi hali tamlayanın üzerindedir, tamlanan da iyelik ekini alır. Belirsiz isim tamlamalarında tamlayan morfemsiz (Ø); belirli isim tamlamalarında ise morfemlidir. İlgi hali eki tamlayana eklenerek belirli isim tamlaması kurar. Bu ana fonksiyonunun yanında ilgi hâli ekinin başka görevleri de vardır. Bu konu hakkında S.S. Mayzel'in çok değerli bir çalışması vardır⁶⁷.

1.4.1. Aitlik, Mensubiyet, Yakınlık, Sahiplik Bildirir

İlgi hâli ekinin bu fonksiyonu oluşturmuş olduğu isim tamlaması içinde tamlayanla tamlanan arasındaki ilişkiye dayanan bir fonksiyondur.

yağı erür *yalnġukunġ* neġi tawar. (DLT-III, 385)

atası açığı almıla yese *oġlmġ* tişi kġamar. (DLT-III, 311)

meniġ ışım edġülükün eġilgen ol. (DLT-I, 158)

biziġ köġnlümüz öldi bolġa bu kün

hevā nefis me kıldı boyun keġ yoğun. (KB, 4913)

teġegli teġgedi *biligniġ* teġgin. (AH, 98)

seniġ edġülükünġ zāhir bolsun. (KE, 93v-12)

anġa teġglik *boynaġunġ* biri yolġa kirmedi. (KE, 56v-16)

menim resūlumġa durūz senā aytġnġlar. (NF, 10-8)

mu^cazzam imāmdın ġavul kelse bir

ol ikki *imāmmunġ* sözi bolsa bir. (MM, 14b-14)

⁶⁶ bkz. Ahmet Buran, *Anadolu Ağzlarında İsim Çekim (Hal) Ekleri*, Ankara 1996, s. 61; Vecihe Hatiboġlu, *Dilbilgisi Terimleri Sözlüġü*, Ankara 1982, s. 116; Neşe Atabay, İbrahim Kutluk, Sevgi Özel, (yöneten ve yay. hzl.: Doġan Aksan), *Sözcük Türleri I*, Ankara 1976, s. 43

1.4.2. Parça Bütün İlişkisi Gösterir

Bu fonksiyonunda ise tamlayan tamlananın ait olduğu bütünü bildirir.

ol *işniŋg* öŋgini soŋgını saqın. (AH, 370)

bu *işniŋg* soŋgı hayr bolğay. (NF, 7-13)

velîlerniŋg ba[°]zısı ba[°]zısına bitig ıda bërmiş. (NF, 408-5)

haq te[°]alâ kudreti birle *kapuğlarınıŋg* kilidleri yerke tüşti. (NF, 361-12)

bolur yüz yigirmi *munuŋg* yarısı. (MM, 13a-8)

uluğ *tiŋgriniŋg* atın yād kıldım. (MN, c1)

1.4.3. Karşılaştırma Bildirir

Karşılaştırma ifade eden durumlarda bazen ilgi hali ekine ihtiyaç duyulur. Özellikle aynı kelimelerin ilgi hâli sistemi içinde tekrarıyla oluşan karşılaştırma ifadesi üstünlük (süperlatif) bildirir.

ëkinçi ümmetiŋgni kamuğ *ümmetlerniŋg* yağşıraqı kıldı. (KE, 194v-12)

taqı her ayna bergeymiz ol kimerselerke kim miñnetke sabur kıldılar
amellerniŋg körklügreki birle. (NF, 324-8)

eger birmeseler bulardın zekāt *faķirniŋg* faķiri vü nā-çäreler. (MM, 12b-4)

1.4.4. İsmi Fiile Bağlar

İlgi hâli eki aslında ismi isme bağlar. Fakat bazen ismi fiile bağladığı da görülür. Burada ilgi hali, yardımcı fiili düşmüş bir yüklem görünümündedir. Ekin bu fonksiyonu da aslında ismi isme bağlama fonksiyonuna dayanmakta, diğer isim zikredilmediği için de ismi fiile bağlıyor görünmektedir⁶⁸.

bërmiş *seniŋg* bil yalŋguq tapar qarınqa

kalmış tawar adınıŋg kirse kara orunka. (DLT-III, 221)

bërdim saŋga kalıŋg

⁶⁷ S.S. Mayzel, *İzafet v Turetskom Yazıke*, (Tanıtma yazısı için bkz. A. İnan, TDAY-B 1958, s. 279-313).

emdi munı alıŋ

emgek *meniŋ* biliŋ

uğrar tünğür bargalı. (DLT-III, 372)

uluğluk *meniŋ* siz alınmaŋ tidi. (AH, 284)

1.4.5. İlgi (Genitif) Grubu Kurar

İlgi hâli ekiyle birbirine bağlanan iki isim unsurunun meydana getirdiği kelime gruplarından olan ilgi grubunda kendisinden sonra gelen isim de eksiz olur. Grubun manası ilgi fonksiyonuna dayanır. Kısaltmış bir iyelik grubudur.

terken atun katiŋa tegür mendin oşuğ

aygıl *siziŋ* tapuğçı ötnür yaŋı tapuğ. (DLT-I, 376)

ikledi *meniŋ* adak

körmedip oğrı tuzak

igledim andın uzak

emlegil emdi tuzak. (DLT-I, 380)

ortak bolup bilişdi

meniŋ tawar satışdı

biste bile yaraştı

kizlep tutar tayımı. (DLT-III, 71)

kelse uma tüşürgil tınsın *anıŋ* arukluk. (DLT-II, 316)

bizniŋ peygamber muħammedü'l-mustafağa tegdi. (KE, 15r-3)

resül aleyhi's-selām bir kēçe *biziŋ* ewde konak erdi. (Mir.N, 2-15)

1.4.6. Edatlarla Kullanılışı

İlgi hâlinin edatlarla kullanılışı sentaktik bakımdan başka hallerin manasını verir. Mesela, *birle edatıyla* kullanıldığında vasıta, *tapa / taparu* edatıyla yön, *teg*

⁶⁸ bkz. M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1985, s. 230-231.

edatıyla eşitlik ifadesi vardır. Tabii ki bu fonksiyonlar edatlarla ilgili fonksiyonlardır. İlgi hâli eki burada sadece şekil bakımından vazife görür.

birle

ol *meniṅg birle* tügün tügüşdi. (DLT-II, 106)

meniṅg birle yügrür maṅga öz ular. (KB, 676)

biziṅg birle butğa tapunğıl. (KE, 31v-13)

tüşler ta^obīrin *anıṅg birle* bildi. (KE, 87v-5)

taṅgrı te^oālā *bizniṅg birle* turur. (NF, 20-12)

ey kulum, benim ḥazretimde turuḳmışdın soṅg *menim birle* münacāt kılur erken mendin yegrekke mü iltifāt kılur sen. (NF, 247-17)

mumuṅg birle mü^omin bolur bu kişi. (MM, 1b-15)

bu yol içre seyr ü sülük kılsa sen,

siniṅg birle anı muḥāl bulsa sen. (MM, 17a-17)

bile

kimiṅg bile kaç bolsa yaşın yakmas. (DLT-III, 22)

cebrā^oil turur men, *meniṅg bile* muḥammed bar turur. (Mir.N, 6-11)

taparu

oğlum saṅga ḳoḳurmen erdem ögüt humaru

bilge erig bulup sen baḳkıl *anıṅg taparu*. (DLT-III, 440)

teg / tig / dik

mumuṅg teg mu^ocize peygambarlardın özgede bolmaz. (NF, 23-2)

mumuṅg tig yürügli bulur bil vişāl

ulağsız ulanmaḳ hurüfsuz maḳal. (MM, 24a-2)

siniṅg dik gül meger uçmaḳda bolğay. (MN, c58)

uçun / üçün

seniṅg uçun keldim. (DLT-I, 76)

anıṅg üçün kim tūfān suwı tiziṅge yetmedi. (KE, 28r-10)

men seni *munuṅ* için yaratdım. (KE, 6v-17)

cebrā'il mi'rāc tüninde kelip *meniṅ* uçun bir burāk keltürdi. (Mir.N, 2-8)

üze

teṅgri kargışı *anıṅ* üze. (DLT-I, 461)

2. EKSİZ İLĞİ HÂLİ

İlgi hâlinin olabilmesi için iki tane isme ihtiyaç vardır. Bu isimlerden biri tamlayan biri de tamlanan olur. Tamlayan dediğimiz yardımcı unsur başta olur ve ilgi hâli ekini alır. Tamlanan da iyelik eki almak zorundadır. Bazen tamlayan, hâl eki almadan tamlananla bir birlik kurar. İşte her ne kadar tamlayan her hangi bir morfem almamışsa da anlam bakımından biz bu tamlamanın ilgi halinde olduğunu anlayabiliriz. Burada semantik olarak var olan fakat şekli bulunmayan bir sıfır (Ø) hal eki vardır ve bu da ilgi hali ekidir.

Morfolojik olarak ekli ve eksiz oluşuna göre ikiye ayrılan ilgi hâli, fonksiyonel olarak da belirli ve belirsiz oluşuna göre ikiye ayrılabilir. Eksiz ilgi hâlinde olan isimler kendi içinde de belirli olup olmamalarına göre ikiye ayrılırlar.

2.1. Eksiz Belirli İlgi Hâli

Eksiz belirli ilgi hâli, morfolojik olarak ilgi hâli ekini almamış fakat oluşturduğu tamlama semantik olarak bir belirlilik ifade eden ilgi hâlidir. Eksizlik morfolojik bir durumdur, belirsizlik ise sentaktik bir durumdur. Mesela iyelik ekinden sonra ilgi hâli eki kullanılmamışsa oluşan isim tamlamasında yine de bir belirlilik vardır ve bunlara belirli isim tamlaması demek daha doğrudur. İlgi hâlinin iyelik eklerinden sonra kullanılmaması Türkçenin tarihi dönemlerinde çok görülen bir durumdur. Burada belirliliği sağlayan iyelik ekidir. Yani belirtilmiş bir iyelik ekinden sonra ayrıca ilgiyi, aitliği belirleyecek bir genitif ekine ihtiyaç duyulmamış, belki de genitifin bu görevini iyelik eki üstlenmiştir. İyelik eklerinden sonra ilgi hâli ekinin kullanılmadığı isim tamlamalarına belirsiz isim tamlaması demek yanlıştır çünkü iyeler bellidir.

Aynı şekilde zamirlerden sonra da bazen ilgi ekinin kullanılmadığı durumlar görülebilir. Burada da zamirler zaten belirli olduğu için bu durumdaki isim tamlamalarına belirsiz isim tamlaması demek doğru değildir.

Yine şahıs bildiren özel isimlerden sonra Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerinde bazen ilgi hâlinin ekinin kullanılmadığı görülür. Bu durumda da hâl belirsiz değil belirlidir. Ama görünüş olarak eksizdir.

Yine bu dönem eserlerinde gördüğümüz bir özellik de işaret sıfatlarından sonra gelen ismin bazen ilgi hâli ekini almamasıdır. Bu durumda da sıfatla işaretlenmiş olan ismin belirsiz olması söz konusu olmadığından buna da belirsiz isim tamlaması diyemeyiz. Bu bahsettiğimiz konuların hepsinin örnekleri aşağıdadır.

2.1.1. Kullanılışı

Eksiz belirli ilgi hâlinin kullanılışını isimlerde ve zamirlerde olmak üzere iki kategoride inceledik.

2.1.1.1. İsimlerde

Eksiz belirli ilgi hâlinin isimlerde kullanılışı özel isimlerde ya da belirlenmiş iyeliklerde görülen bir durumdur.

2.1.1.1.1. Özel İsimlerde

lüt ewlügi kâfir erdi vâhile atlıg. (KE, 56v-20)

zelîhâ oğramakı kuçmak erdi ve *yūsuf oğramakı* kaçmakğa erdi. (KE, 81v-20)

peygamber ‘aleyhi’s-selâm takı *cebre il yunmuşı* teg yundi. (NF, 10-13)

2.1.1.1.2. İyelik Eki Almış İsimlerde

Aslında genitif ekleri ile iyelik ekleri fonksiyon olarak bir birine yakındır. Her iki ek de isimler arasında ilgi kurarlar. Aradaki fark iyelik eklerinin kurduğu ilginin geriye doğru, genitif ekinin kurduğu ilginin ise ileriye doğru olmasıdır. İyelik ekinden sonra ilgi hâli eki kullanılmadan da belirlilik sağlanabilir.

2.1.1.1.2.1. Teklik Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

közüm yaşın yamladı

bağrım başın emledi. (DLT-III, 84)

özüm ‘uzrin aysa yime eymenü. (KB, 191)

bu *kaşım* tügüki bu körksüzlüküm. (KB, 816)

aya *şahım* erdemlerin sanagan. (Ah, 59)

sözüm bikrini körgüz şehğa şirin. (MN, c130)

2.1.1.1.2.2. Teklik İkinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

seniñ *oglanlarıñg* uruğları turur. (KE, 10r-21)

kamuğ *°ömrüm* siniñ *nāzıñg* fidāsı. (MN, c45)

2.1.1.1.2.3. Teklik Üçüncü Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

sefiñ er tili öz *başı* duşmanı. (AH, 141)

melāmet sañga kılmağ kerek kim sen *atası* karındaşı bolğay sen. (NF, 16-3)

2.1.1.1.2.4. Çokluk Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

idimiz yarlığı. (DLT-I, 87)

bizni *atalarımız* dīnindin çıkarıp eğin dīnge mü kiwürür sen? (KE, 40r-13)

2.1.1.1.2.5. Çokluk İkinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

ol za[°]ife anam hağkinga du[°]a kılsañgız, bolğay kim siziñg *du āñgız* berekātında ol anamğa hağ te[°]ālā şıñhat berse. (NF, 221-12)

2.1.1.1.2.6. Çokluk Üçüncü Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

bu işlerniñg zāhiri hağk ara tāt ve ĩbādatka ohşayur, velikin hağ te[°]ālā kim *kōñgülleri* içinde sırlarke muñtali turur. (NF, 388-5)

2.1.1.2. Zamirlerde

2.1.1.2.1. Şahıs Zamirlerinde

Tamlayanı şahıs zamiri, tamlananı da partisipten oluşmuş bir isim olan bu tür tamlamalarda, şahıs zamirinin ilgi hâli ekini almamasının sebebi zamirin partisibin öznesi olarak hissedilmesi olabilir. Bununla beraber tamlananın partisipten oluşmadığı tamlamalarda da zamirlerin genitif ekini almadığı görülür.

men ayғанımı қılмаса zindānga kemişgey *men*. (KE, 86v-15)

yā muḥammed, *men* yunmışım teg yunğıl taqı *men* namāz kılmışım teg namāz kılğıl. (NF, 10-12)

andağ erse *men* muḥammedke uyғанımқа nişe melāmet kılur sen. (NF, 16-3)

sen aymışınġ °örf ve °ādet içinde yoқ. (KE, 75v-2)

kanı bu kün *olar* minnġinde biri. (AH, 204)

2.1.1.2.2. İşaret Zamirlerinde

zāhid şavma°asındın tüşti taqı *munlar* katinga keldi. (NF, 15-7)

2.1.1.3. İşaret Sıfatlarıyla

Eksiz ilgi hâlinde tamlayan bir işaret sıfatıyla kullanılmışsa, yani işaret yoluyla belirlenmişse bu hâl belirli ilgi hâlidir.

bu böz eni neçe (DLT-I, 49-21)

bu dünya sonġında yügürmek neçe. (AH, 181)

bu ajun mezesi katıġlıġ meze. (AH, 437)

2.1.2. Fonksiyonları

Eksiz belirli ilgi hâlinin fonksiyonları ekli ilgi hâlinin fonksiyonlarıyla aynıdır. Belirsiz deġil belirli isim tamlaması kurar.

2.2. Eksiz Belirsiz İlgi Hâli

Eksiz belirsiz ilgi hâlinde hem ek yoktur hem de belirlilik yoktur. Bu hâlle belirsiz isim tamlaması kurulur. Tamlayan morfolojik olarak eksiz, tamlanan ise teklik üçüncü şahıs iyelik ekini almıştır.

2.2.1. Kullanılışı

Eksiz belirsiz ilgi hâlinin kullanılışını yapısı gereġi yalnızca isimlerde inceledik.

2.2.1.1. İsimlerde

2.2.1.1.1. İsim Kök ve Gövdelerinde

öd keçer kişi tuymas

yalñguk oğlı meñggü almas. (DLT-I, 44-18)

öküz adakı bolğınça *buzağu başı* bolsa yig. (DLT-I, 59)

kişi alası içtin, *yılkı alası* taştin. (DLT-I, 91)

eligim arığ kırsatur *oğ başağı*. (DLT-II, 328)

mende bulnur *sewinç otı* kadđu atar. (DLT-III, 374)

budun tili yawlağ sını sözlegey. (KB, 194)

körü barsa emdi bu *türk beyleri*. (KB, 276)

tirildi *ulamıız ulamı* bolup. (AH, 239)

isizke yawuma *isiz suğbeti*

sını terkin isiz ılıılığ ılır. (AH, 379)

hābil uruğı ırk yēti miñđ boldılar. (KE, 14v-14)

namāz vakti yawuğ kelse, ābdest ılır men. (NF, 243-11)

2.2.1.1.2. Çokluk Eki Almış İsimlerde

alplar başın toğradım. (DLT-I, 125)

bu ay toldı aydı ay *begler begi*. (KB, 958)

köñgöl bamađıñ bil *đatā lar başı*. (AH, 220)

kim erse bu sözke *adınlar sözün*. (AH, 467)

tikenler arasında gül yarattı. (MN, c6)

2.2.2. Fonksiyonları

Eksiz ilgi halinin temel fonksiyonu *belirsiz isim* tamlaması oluşturmasıdır. Bu belirsiz isim tamlamaları bazen Türk dilinde kelime türetmenin bir başka çeşidini oluşturur. Bilindiği gibi Türkçede yeni kelimeler yapmak için başlıca üç yol vardır. Birincisi *morfolojik* olarak yani eklerle yeni kelimeler yapmak, ikincisi *sentaktik* ola-

rak yani kelime gruplarıyla yeni kavramları karşılama ve yabancı dillerden *alıntılar* yoluyla yeni kavramları karşılamak. Eksiz ilgi haliyle oluşturulan belirsiz isim tamlamaları, sentaktik yolla kelime türetmede en çok baş vurulan kaynaktır. Eksiz ilgi haliyle kurulan belirsiz isim tamlamaları kelime grupları oluştururlar. Her ne kadar birden fazla kelimedenden de oluşsalar kelime grupları da tek bir kavramı ifade ettikleri için cümle içinde bir tek kelimeymiş gibi işlem görürler. Bu sebepten bu tamlamaların üzerine tekrar hal ekleri getirilebilir ve cümlede her türlü görevi üstlenebilirler. Yani yerine göre cümlenin öznesi olabilir ya da tamlananın aldığı diğer hal eklerine göre cümlenin nesnesi, yer tamlayıcısı hatta bildirme ekini alarak yüklemi de olabilirler. Bu sebeple bu gibi fonksiyonlar ilgi halinin değil, diğer hal eklerinin fonksiyonlarıdır. Biz burada eksiz ilgi haliyle kurulmuş belirsiz isim tamlamalarından ve onların özelliklerinden, görevlerinden ve fonksiyonlarından bahsedeceğiz.

2.2.2.1. Belirsiz isim tamlamaları tür gösterir:

velikin buşarda *şera arslanı*. (AH, 52)

2.2.2.2. Genel bir kavrama münasebet ifade eder:

bu iki turur bu *ajun tutrukı*

oza keçmiş iş hem kelir utruķı. (KB, 2716)

bu *dünyā ne nġindin* yigü keğgölük. (AH, 189)

kamuğ *ķazġanıġlı ajun mālını*. (AH, 273)

2.2.2.3. Bir şeyin sebebini ve kaynağını ifade eder:

bilig ma^odini hem *fazīlet kām*. (AH, 48)

bilig birle bulnur *sa ādet yolu*. (AH, 83)

2.2.2.4. Tamlanan tamlayanın vasfını ifade eder:

Bu durumda tamlayanla tamlanan arasında vasıf, netice ve oluş yönlerinden bir ilişki vardır. Burada önemli olan tamlayanın yaptığı iş sonucu ortaya çıkan durumdur.

eşit emdi kaç söz *habīb fazlındın*. (AH, 21)

eren körki ʻaql ol süngekning yilig. (AH, 90)

kedim birle top tut *qarin toklukin*. (AH, 186)

2.2.2.5. Tamlayan tamlananın vasfını ifade eder:

bu *kudret idisi* ulug bir bayat. (AH, 19)

bükendi ol erke *mürüvvet yohi*. (AH, 150)

kalur *sabr idisi* şevābın yüdüp. (AH, 352)

III. YÜKLEME HÂLİ (AKKUZATİF)

Yükleme hâli, ismin, geçişli fiillerin doğrudan doğruya tesiri altında olduğunu ifade eden hâlidir. İsmi, geçişli bir fiilin tesirinde olduğunu gösteren bu hâli bazen eksiz, bâzen ekli olur⁶⁹. Kelime gruplarında ya da cümlelerde bir ismin yükleme hâlinde olabilmesi için geçişli bir fiilin olması gerekir. Geçişli bir fiile sahip cümlede fiilin yaptığı işten etkilenen isim yükleme hâlidir. Bilindiği gibi geçişli fiiller yapma ifade eder. Fiilin gösterdiği hareket yapana değil, yapanın dışında bir nesneye yönelir⁷⁰. Fiili geçişli olan cümlede, işi yapan bir fail, failin yaptığı işten etkilenen bir nesne olması gerekir. İşte yükleme hâlinin temel fonksiyonu, üzerine yüklendiği ismi cümledeki nesne yapmasıdır. Cümlede nesne daima yükleme hâlidir. Bu yüklemeye hâli bazen ekli, bazen eksiz olur.

1. EKLI YÜKLEME HÂLİ

Ekli yüklemeye hâlinde bir belirlilik vardır. Bu belirliliği sağlayan da yüklemeye hâli ekleridir. Yüklemeye hâli ekleri Eski Türkçede birkaç değişik şekilde görülür.

1.1. Ekin Yapısı

Eski Türkçede isimlerden sonra *-g / -ğ*, iyelikli şekillerden sonra *-n*, zamirlerden sonra da *-m / -ni* şeklinde üç türlü yüklemeye hâli eki kullanılmıştır⁷¹.

Kıpçak Türkçesinde yüklemeye hâli eki, isimlerden ve iyeliklerden sonra *-m / -ni* şeklinde, teklik üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra *-n* şeklindedir⁷².

⁶⁹ M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1985, s. 228, 231.

⁷⁰ M. Ergin, *age*, s. 282.

⁷¹ M. Ergin, *age*, s. 232; A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. M. Akalın), Ankara 1988, s. 64-69; Y. Memmedov, *Orhon-Yenisey Abidelerinde Adlar*, Bakı 1979, s. 55-62; G. Aydarov, *Köne Türki Jazba Eskertkişteriniñ Tili*, Almatı 1986, s. 75; T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington 1968, s. 127-130; K. Grönbech, *Türkçenin Yapısı*, (çev. M. Akalın), Ankara 1995, s. 123-129.

⁷² A. Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara 1994, s. 66-67.

Çağatay Türkçesinde yükleme hâli eki, isimlerden ve iyeliklerden sonra *-m / -ni* şeklinde, teklik üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra *-n* şeklindedir⁷³.

Eski Anadolu Türkçesinde yükleme hâli eki, isimlerden sonra *-ı / -i, -(y)ı / -(y)i*; üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra *-n, -m / -ni*; zamirlerden sonra ise *-m / -ni* şeklindedir⁷⁴.

Çağdaş Türk lehçe ve şivelerinde ise *-ı, -i, -u, -ü, -m, -ni, -mu, -nü* ve bunların değişik şekilleri kullanılmaktadır⁷⁵.

Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerinde yükleme hâli eki birkaç değişik şekilde görülür. Karahanlı Türkçesi eserlerinde isimlerden sonra, ET'de kullanılan *-g / -ğ* şekli kullanılmaya devam etmekte, bunun yanında ET'de zamirlerde kullanılan *-m / -ni* şekli isimlerde de kullanılmaktadır. Harezmi Türkçesi eserlerinde ise *-g / -ğ* şekli kullanımdan kalkmış, *-m / -ni* şekli genelleşmiştir. İyelik üçüncü şahıs eklerinden sonra ET'deki gibi *-n* şekli kullanılmakla beraber, *-m / -ni* şekli de yer yer görülmektedir. İyelik birinci ve ikinci şahıslarda zamirlere gelen *-m / -ni* şekli genelleşmiştir. Zamirlerden sonra ET'de olduğu gibi *-m / -ni* şekli kullanılmakta fakat üçüncü çokluk şahıs zamirlerinden sonra bazen *-g / -ğ* şeklinin kullanıldığı da görülmektedir.

1.2. Kullanılışı

Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerinde, yükleme hâli ekinin kullanımını isimlerden ve zamirlerden sonra olmak üzere iki şekilde inceledik.

1.2.1. İsimlerde

Yükleme hâli ekinin isimlerden sonra kullanımında Karahanlı Türkçesi ile Harezmi Türkçesi eserleri arasında bazı farklar göze çarpmaktadır. Karahanlı Türkçesinde bir yandan ET'deki şekil olan *-g / -ğ* devam etmekte, bir yandan da *-m / -ni*'li şekiller yerleşmeye başlamaktadır. Harezmi Türkçesi eserlerinde ise *-g / -ğ*'li şekiller görülmez, *-m / -ni*'li şekiller bütün isimlerin sonuna eklenebilir.

⁷³ J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, (çev. G. Karaağaç), İstanbul 1988, s. 63-65.

⁷⁴ F. Kadri Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul 1981, s. 70; G. Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara 1997, s. 31-35.

⁷⁵ F. Zeynalov, *Türk Dillerinin Mügayiseli Grammatikası*, Bakı 1973, s. 53-56; M. Tomanov, *Türki Tilderiniñ Salıstırmalı Grammatikası*, Almatı 1992, s. 88-89.

1.2.1.1. İsim Kök ve Gövdelerinde

-g / -ġ

edgüliküg uğança eligiñg bile telim kı1. (DLT-I, 44)

körklüg *tonuğ* özüñgke

tatlıg *aşığ* adınka. (DLT-I, 45)

tağıg ukrukın egmes

teñgizni kayğıkın büğmes. (DLT-I, 100)

bulmış *neñgig* sewer sen aqrun añgar sewingil

barmış *neñgig* saqınma azrak añgar öküngil. (DLT-III, 360)

igig emlemese kişi terk ölür. (KB, 157)

künüg kör irilmez tolu oq turur. (KB, 825)

bir ol yañğşar erse kereksiz *sözüg*. (AH, 151)

-ni / -ni

atğalır *okni* azak

tegmedi bu saw uşaq. (DLT-II, 20)

tağıg ukrukun egmes

teñgizni kayğıkın büğmez. (DLT-I, 100)

yağı begdin udukladı

körüp *süni* adıkladı. (DLT-III, 339)

biligni bedük bil *uquşni* uluğ. (KB, 152)

yime mecd mürüvvet fütüvvet uğan

°atā³ kıldı şāhımka bu *cümleni*. (AH, 64)

muhabbet-nāmeni kılsañg müşerref. (MN, C140)

arıtgu bu *tilni* kamuğdın üze. (MM, 2a-1)

oruçni bozar yimek içmek takı

yaqınlık tişi birle hem müttekî. (MM, 11a-12)

-ı / -i

Bazen de isimlerin sonuna ekin *-ı / -i* şeklinde eklendiği görülür.

oğuğay bu *kitābı* hem bitigey. (MN, C145)

1.2.1.2. Çokluk Eki Almış İsimlerde

-g / -ğ

yigitlerig işletü

yığaç yemiş ırğatu

kulan keyik awlatu

bağram kılıp awnalım. (DLT-I, 263)

-nı / -ni

uluğlarını buşrup saŋga bu mizāh. (AH, 347)

etlerni tatdın mu, kayu et tatlığ turur. (KE, 25v-17)

müneccimlerini anda olturdu. (KE, 101v-5)

1.2.1.3. İyelik Eki Almış İsimlerde

Eserlerimizde yükleme hâli ekinin iyelik eklerinden sonra kullanımında bazı farklar vardır. Birinci ve ikinci şahıs iyelik eklerinden sonra genellikle *-nı / -ni* kullanılmakla beraber, bazen *-ı / -i* şekiller de görülür. Üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra ise genellikle ET'de olduğu gibi *-n* kullanılmakta, bazı örneklerde ise *-nı / -ni* şekli görülmektedir.

1.2.1.3.1. Teklik Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

-nı / -ni

toğurmadı *ıtımını*

torgurgalır *atımını*. (DLT-II, 177)

tegür meniŋ *sawımını* bilgelige ay. (DLT-I, 207)

eşitgil *sözümünü* ay ersig toŋga. (KB, 196)

ukuş huş yititip *sözümünü* aŋga. (AH, 22)

kitābımnı körgeñ eşitgen kişi. (AH, 71)

-ı / -i

kizlep tutar *tayımı*. ((DLT-III, 71)

sürdi meniñg *koymı*. (DLT-II, 90)

tegür meniñg *sawımı* bilgeleke ay. (DLT-III, 158)

bu ay toldı aydı meniñg *atımı*

bügü menğzetür ayka bu *kalkımı*. (KB, 730)

1.2.1.3.2. Teklik İkinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

-nı / -ni

ağruk ağır *işinğni* adnağuka yüdürme. (DLT-III, 67)

yawlağ küdez *tılıñni* eđgü sawıg tilengil. (DLT-III, 43)

tawarıñni saçmadıñg

yēsün seni ar böri. (DLT-I, 79)

yorı ay biligsiz *igiñni* ota. (KB, 1588)

kamuğ *işleriñni* sewe kılga men. (KB, 541)

negü *kılmıñni* sen adra seçe. (KB, 797)

tünetür *tümüñni* künüñg kiterip (AH, 15)

kalı çıksa bektin *tişiñni* sıyur (AH, 132)

yūsufum seniñg *sözüñni* neteg sindurayın. (KE, 69r-15)

rabbüñni uluğlağıl. (NF, 9-12)

boyuñg birle *saçıñni* tiñg yarattı. (MN, c54)

-ı / -i

nelük *köñglüñgi* artatur sen özünğ. (KB, 1082)

1.2.1.3.3. Teklik Üçüncü Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

-n

külse kişi yüziñge körklüg *yüzin* körüngil. (DLT-III, 43)

yamar *suwin* keçmediŋ. (DLT-I, 79)
 yıraç yer *sawın* arķış keldürür. (DLT-I, 97)
 bilig *tatgın* ay dost biliglig bilür. (AH, 106)
 uluğ *tiŋgriniŋ atın* yād kıldım. (MN, c1)
 anıŋ *tüsin* kıra yoldı. (DLT-II, 23)
 ata tonı oğulça yarasa *atasın* tilemes. (DLT-III, 87)
atasın anasın yuluğ kıldı ol. (KB, 37)
 kamuğ til aķı er *senāsın* ayur. (AH, 229)

-ni /-ni

bilig *kıymetini* biliglig bilir. (KB, 472)
 bilig bildürür bil bilig *kadrini*. (AH, 107)
 zemāneŋni yirme *kişisini* yir. (AH, 408)
atasını tilegey erdi. (KE, 94r-21)
 bilür erdim maŋga *ķavuşturgusını* ammā kaçan *ķavuşturgusın* bilmes men.
 (KE, 101r-10)

1.2.1.3.4. Çokluk Birinci Şahıs İyelik Eki Almuş İsimlerde

-ni /-ni

biziŋ *kopgumuzni* küder bu kutu
 küder *kelgümüzni* olar ay botu. (KB, 5342)
 ilāhī yahtu kılgıl *cānımızni*. (MN, c127)
 biziŋ *kudretlerimizni* körüp soyurgalımızķa müşerref bolsun. (Mir.N, 3-13)

1.2.1.3.5. Çokluk İkinci Şahıs İyelik Eki Almuş İsimlerde

-ni /-ni

ķörküŋgüzni küseyür men. (KE, 77r-19)
 öz *tiliŋgizni* neteg bilmessiz. (KE, 102v-16)

1.2.1.3.6. Çokluk Üçüncü Şahıs İyelik Eki Almuş İsimlerde

-n

buğun bir ikindiniġ ewlerin örteşdi. (DLT-I, 231)

bilge eren sawların algıl öġüt. (DLT-III, 155)

buğun mallıġ erke urup yüzlerin. (AH, 421)

yüz ewrüp keçerler yumup közlerin. (AH, 424)

eliglerin bilekleriġge tegi kestiler. (KE, 86r-14)

peygâamberler barçaları eliglerin köterip âmîn tediler. (Mir.N, 5-7)

-nı / -ni

eştiş ata anaġnıġ sawlarını kadırma. (DLT-I, 508)

1.2.2. Zamirlerde

1.2.2.1. Şahıs Zamirlerinde

Birinci ve ikinci şahıs zamirlerinde yükleme hâli eki eski şekline uygun olarak *-nı / -ni* şeklinde kullanılmıştır. Üçüncü şahıslarda ise çeşitlilik görülür. Teklik üçüncü şahısta *anı* şekli kullanılırken, çokluk üçüncü şahısta bazen isimlere gelen *-g / -ġ* şekli (*olarıġ*) bazen kök değişikliğe uğrayarak *anlarını* şekli bazen de kök değişikliğe uğramadan *olarını* şekli kullanılmıştır.

1.2.2.1.1. Teklik Birinci Şahıs Zamirlerinde

meni / mini

kördi *meni* emleyü

baqtı maġga imleyü.

kaldım köġül tumlıyu

kadġu *meni* torġurur. (DLT-III, 295)

ödik *mini* komıttı. (DLT-I, 69)

mini emgetür til iği ök telim. (KB, 166)

okısaġ duġada unıtma *mini*. (AH, 482)

meni tiler ersen sen kelgil, tedi. (KE, 7v-16)

mini kıldı felek dik bî ser ü pây. (MN, c55)

mini kıl müsülmân helâl loğma yir. (MM, 1a-4)

barçaları *meni* körüp selâm kıldılar. (Mir.N, 4-8)

1.2.2.1.2. Teklik İkinci Şahıs Zamirlerinde

seni / sini

ardı *seni* kız bodı anıḡ tal. (DLT-I, 412)

sini erdüküḡ teg ögümez özüm. (KB, 33)

ilig aydı ay toldı kördüm *sini*

sewitti bu körküḡ bu kılkıḡ *mini*. (KB, 594)

ilig aydı ay toldı kördüm *seni*. (KB-A, 10)

köni tiyü bilsün kişiler *sini*. (AH, 166)

ey yūsuf bizler *seni* söwer miz. (KE, 87v-8)

sini körse kişer tersâ şanemdin. (MN, c50)

eger körmesirsēḡ *sini* körer. (MM, 2b-4)

1.2.2.1.3. Teklik Üçüncü Şahıs Zamirlerinde

anı

beg *anı* ucuzladı. (DLT-I, 54-21)

anı ne ḡalayık sever ne ḡālīk. (AH, 272)

kerem kimde erse *anı* er tigil. (AH, 322)

1.2.2.1.4. Çokluk Birinci Şahıs Zamirlerinde

bizni / bizlerni

bizni kamuḡ eḡgitti. (DLT-II, 274)

faẓlı keremi birle *bizlerni* er yaratdı. (KE, 1v-4)

niçe kim ilmesēḡiz közge *bizni*. (MN, C46)

yā muḡammed ḡoş keldiḡ, *bizni* müşerref kıldıḡ. (Mir.N, 15-2)

1.2.2.1.5. Çokluk İkinci Şahıs Zamirlerinde

sizni / sizlarni

yā resūlallāh, teḡgri te°ālāni bīr u bar turur tēp inandūḡ takı *sizni* haḡḡ te°ālāniḡ resūlı tēp bittük. (NF, 26-6)

atası aydı: bu söz yalḡan turur, şāliḡ *sizni* fūsūs tutar tēdi. (KE, 35r-20)

sizlarni ma°zul kıurmen. (KE, 4v-19)

1.2.2.1.6. Çokluk Üçüncü Şahıs Zamirlerinde

olarnı

olarnı meniḡdin sewindür tuçı. (KB, 62)

anlarnı

bolmasa, bir uzun yıḡaç almış, tegme bir çıpçuklar ḡalebe kılmışda ol yıḡaç birle *anlarnı* ürkütür. (NF, 244-15)

olarıḡ

bu kün kim okısa *olarıḡ* bilir. (KB, 259)

1.2.2.2. İşaret Zamirlerinde

muni

bērdim saḡga kalıḡ

emdi *muni* aliḡ. (DLT-III, 372)

köreyin tise kel *muni* kör amul. (KB, 107)

tilese *muni* tut tilese *anı*. (KB, 266)

serermü işiḡde *muni* ked sakın. (AH, 176)

siz *muni* bilmezsiz. (KE, 5r-15)

muni °ışḡ ile kim kim bir oḡıḡay. (MN, c144)

oruç kökke aşmas *muni* birmese. (MM, 11b-5)

anı

karşı körüp saḡdıç *anı* uçmaḡ atar. (DLT-III, 374)

ayayın men *anı* kulaḡ tut maḡga. (AH, 266)

bularnı

ey ādem, *bularnı* trt lş kılğum turur. (KE, 10v-1)

munlarnı

tutar bolsa *munlarnı* satmağ çn. (MM, 12b-10)

1.2.2.3. Dnşllk Zamirlerinde***zg***

kr barsa yağşı ayur bu szg

ukuşsuz biligsiz beğtmez *zg*. (KB, 298)

zni

isizliktin *zni* sınığaru salıp. (AH, 366)

zmni

biligni irdedim

bgni drdm

zmni adırdım

yalğıl atım yazlınur. (DLT-III, 228)

salayın *zmni* zge diyāre. (MN, c73)

zngni

zngni ağığlığ tut. (DLT-I, 63-8)

biliglikge ya dost *zngni* ula. (AH, 82)

zin

ol er ol *zin* kişiden abıtğan. (DLT-I, 154)

fidā kıldı barın neñgin hem *zin*. (KB, 56)

zlerin

tz ħul ħılurlar āzād *zlerin*. (AH, 422)

1.2.2.4. Soru Zamirlerinde

kimni

ajun tūni kündüzi yelkin keçer

kimni kalı satğasa küçin kewer. (DLT-III, 288)

könğül *kimni* sewse mün erdem bolur. (KB, 536)

könğül *kimni* sewse şamuğı sewüg. (KB, 537)

ya^cni *kimni* tilese ^caziz kılır. (KE, 92r-11)

kimi

kimi sewse ^caybı kör erdem bolur

kimi sewmese erdem ökten bolur. (KB, 534)

negüni

negüni tañırkadı emdi özüñg. (KB, 785)

1.2.2.5. Belirsizlik Zamirlerinde

şamuğni

yora birdiñg uktım *şamuğni* aça. (KB, 797)

şamuğın

şamuğın dünyāge ıddı. (KE, 10v-10)

kimerseni

zinhār *kimerseni* yawuzlamağıl. (KE, 84v-7)

kimerselerni

tağı köp *kimerselerni* eşittük. (NF, 237-6)

1.3. Fonksiyonları

Ekli Yükleme hâlinin fonksiyonu üzerinde bulunduğu ismi cümlelerin belirli nesnesi yapmasıdır. Yükleme ekleri günümüz Türkiye Türkçesinde yalnızca ismi fiile bağlar, ismi edatlara bağlamaz. Fakat Türkçenin diğer dönemlerinde özellikle zamirlere eklenen yükleme hâli ekleri ismi edatlara bağlamaktadır da kullanılmıştır.

Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde de zamirleri edatlara bağlamakta ilgi hâlinin yanında yükleme halinden de faydalanılmıştır.

1.3.1. Cümlede Belirli Nesne Olarak Kullanılır

uluğlukuğ bulsa sen eğü kılin. (DLT-I, 64)

beğük bir *biçekig* eligde tutar. (KB, 772)

yaşıl kökte erse kör indür *özüg*. (KB, 1003)

biliglig kereklig *sözüg* sözleyür. (AH, 117)

kaldı yawuz oyuk körüp *ewni* yıkar. (DLT-I, 85)

ol *edgüni* yawlaқта ağırdı. (DLT-I, 177)

yağmı aşaklasa başka çıkar. (DLT-I, 305)

idimni öger men

biligni yüger men

köngülni tüger men

erdem üze türlünür. (DLT-II, 243)

aňgar sözledim men *sözüngni* neçe. (KB, 514)

tilim tınma öggil *yaratıglını*

yaragsızını mindin *yıratıglını*. (KB, 381)

bilig ol yarukluk yaruttı *sini*. (KB, 288)

ayıtıñ *munı* sen eşitgil sözüm. (KB, 657)

kabul kılsa taňg yok bu az *hediyeni*. (AH, 68)

ayā minde kiğin keligli *munı*

okısaňg duāda unıtma *mini*. (AH, 481)

anıñg üçün zindānga *salmağını* ihtiyār kıldılar. (KE, 87r-15)

revā boldı imdi helāl *neñgni* kol. (MM, 11a-5)

yañi *kimni* tilese āziz kılar. (KE, 92r-11)

munı ışık ile kim kim bir okıgay. (MN, c144)

tutar bolsa *munlarını* satmaq için. (MM, 12b-10)

öz *tiliñgizni* neteg bilmes siz. (KE, 102v-16)

anıñg *işin* keçürdüm. (DLT-I, 47-15)

işin yime kaçurdum. (DLT-I, 47-15)

sürdi meniñg *kutumnu*

kaz tağı *kordayımı*. (DLT-II, 177)

sewerin esen tut *yağısın* kötür. (KB, 117)

tilin beklegende ökünmiş şanı. (AH, 144)

kedim birle top tut şarın *toklukın*. (AH, 186)

kamuğın dünyāge ıddı. (KE, 10v-10)

uluğ *tiñgriniñg atın* yād kıldım. (MN, c1)

1.3.2. Edatlarla Kullanılışı

tapa

bizni tapa ne elük. (DLT-I, 94)

teg

tiler erdim emdi *sini* teg kişi. (KB, 752)

anı teg me devlet özüm yolunur. (KB, 662)

üçün

Hüseyn razıya ʔllāhu ʕanhu *anı* üçün yezīdni tamuğga teben atıp temür ırğaqlar ilip buza yırtı çeke sança sança kınağuları. (KE, 249r-17)

2. EKSİZ YÜKLEME HÂLİ

Eksiz yükleme hâli bulunduğu ismi ek almadan, morfemsiz olarak geçişli fiillere bağlayan hâldir. Şekil olarak eksiz olan yükleme hâlinin bu çeşidi , anlam bakımından üzerinde bulunduğu ismi ya belirli nesne ya da belirsiz nesne yapar. Yani eksiz ilgi hâlinde olduğu gibi, eksiz yükleme hâlinin de belirli ve belirsiz olmak üzere iki türü vardır (Bkz. 2.2.).

2.1. Eksiz Belirli Yükleme Hâli

Geçişli fiilin nesnesi durumunda olan yükleme hâlindeki isim iyelik eklerinden sonra yükleme hâlinin ekini almasa da belirlidir. Burada belirliliği sağlayan iyelik ekidir. Günümüz Türkiye Türkçesine göre "*dinle sözüm gülmeden*" şeklindeki bir cümlede *sözüm* kelimesindeki hâl eki düşmüş gibi görünmektedir. Oysa Türk dilinin tarihi dönemlerinde böyle yapılar çok kullanılmıştır. Belki de burada ekin düşmesinden değil, iyelik eki ile belirlenmiş bir ismi belirtmek için tekrar bir ekin eklenmesine ihtiyaç duyulmamasından söz edilebilir.

2.1.1. Kullanılışı

Eksiz belirli yükleme hâlinin kullanılışlarını, üzerine iyelik eki almış fakat yükleme hâlinin ekini almamış isimlerde ya da kendisinden önce bir işaret sıfatıyla belirlenmiş fakat bu hâlin ekini almamış isimlerde görüyoruz.

2.1.1.1. Teklik Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

tiñgle sözüm külgüsüz. (DLT-I, 96)

eligim arıg kırçatur oğ başağı. (DLT-II, 328)

biliglikke sözledim uş bu *sözüm*. (KB, 202)

sewinçim tile keç küdezigil özüñg. (KB, 846)

yime *pendim* al kel uzatma emel. (AH, 293)

sañga hediye kıldım bu tañgsuk *sözüm*. (AH, 483)

munça yıldın berü meniñg *sözüm*. (KE, 57r-16)

2.1.1.2. Teklik İkinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

yağsun *çawıñg* buğunça. (DLT-I, 45-21)

yağıñg tapa titrü bakıp *büydeñg* bile. (DLT-III, 271)

kılınçıñg *sözüñg* edgü tut ay bügü. (KB, 183)

bu kün tügme *kaşıñg* ay bilge bügü. (KB, 191)

ilig aydı uqtum *bu erdemlerniñg*. (KB, 683)

yarattı ol uğan *tünüñg* *kündüzüñg*

udup biri birle yorır *öñg* soñga. (AH, 13)

tiliñg bekte tutğıl tişing sınmasın. (AH, 131)

2.1.1.3. Çokluk Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

küdezsü uğan tenği *imānımız*

kötürsü bu fitne belā isiz iz. (KB, 6494)

2.1.1.4. İşaret Sıfatlarında

bu oldruğ ne kürsi yiri ol sañga

bu *ma ħī* ukayın ayu bir mañga. (KB, 787)

ilig aydı ay toldı çoğğıl bu *söz*

bu *söz* sözlemegil aya köñgli tüz. (KB, 1080)

anın uş çıkardım bu *türki kitip*. (AH, 473)

2.1.2. Fonksiyonları

Eksiz belirli yükleme hâlinin fonksiyonları ekli yükleme hâlinin fonksiyonları ile aynıdır (Bkz. 3.1.3.). Burada her ne kadar yükleme hâlinin morfemi kullanılmamışsa da yükleme hâlinde olan kelimelerde bir belirlilik vardır. Bu belirliliği sağlayan da ya iyelik ekleridir ya da yükleme hâlinde olan kelimedenden önce kullanılan işaret sıfatlarıdır.

kaşınmağ meniñg *yinim* emritti. (DLT-I, 261)

sözüm oğluma sözledim men toñga. (KB, 186)

boyda uluğ bilge bolup *bilgiñg* ula. (DLT-I, 51)

bu sözni eşitgil *sözünğ* munda üz. (KB, 153)

sözünğ boşlağ ıdma yıga tut tiling. (AH, 135)

küdezgil tilingni kel az kıl *sözünğ*. (AH, 157)

eşitmez mü erdiñg bğüdin bu *söz*. (KB, 650)

ilig aydı ay toldı çoğğıl bu *söz*

bu *söz* sözlemegil aya köñgli tüz. (KB, 1080)

munça yıldın berü meniġ *sözüm* tutsa erdiġiz. (KE, 57r-16)

2.2. Eksiz Belirsiz Yükleme Hâli

Yükleme hâlinin hem ek almamış hem de her hangi bir belirleyici ile belirlenmemiş şeklidir. Bu hâlde olan isim cümlelerinin belirsiz nesnesidir.

2.2.1. Kullanılışı

Eksiz belirsiz yükleme hâli isim kök veya gövdelerinde çokça kullanılan bir hâldir.

2.2.1.1. İsim Kök ve Gövdelerinde

algıl *ögüt* mendin oğul *erdem* tile. (DLT-I, 51-15)

awçı neçe *al* bilse adıġ ança *yol* bilir. (DLT-I, 63)

neteglikke kirme küdezigil *köngül*

barıġa *bütün* bolġıl amrul amul. (KB, 26)

şükür kıl bayatka *tapuġ* kıl sewin

erej kıl bir ança sen inçin awın. (KB, 3114)

şahım meğhi birle bezeyin *kitāb*

oġıġlı kişiniġ sewinsün cānı. (AH, 43)

eren ġayrı şerri küsep keçmez ol

isiz eđġü işke *yamut* kiçmez ol

ayā eđġü umġan isizlik kılıp

tiken eğleyen er *üzüm* biçmez ol. (AH, 374, 376)

tiken astında bir *abuşka* kördüm. (KE, 11v-12)

bir kün imām aġmed ġanbelniġ ġādıması imāmniġ oġlı şāliġ ewidin ġamir

māya alıp *etmek* bişürdi. (NF, 220-4)

cebrā²il *eşik* kaķıp çarladı. (Mir.N, 10-5)

2.2.2. Fonksiyonları

Eksiz belirsiz yükleme hâlinin fonksiyonu bulunduğu ismi cümlelerin belirsiz nesnesi yapmasıdır.

2.2.2.1. Cümlede Belirsiz Nesne Fonksiyonunda Kullanılır

çağrı alıp *arğun* münüp *arkar* yeter. (DLT-I, 421)

ula bolsa *yol* azmas, bilig bolsa *söz* yazmas. (DLT-I, 92)

adın kişi neñgi *neñg* sanmaz. (DLT-I, 98)

yalawaçka *alkış* bêrgil. (DLT-I, 97)

akturur közüm *yulak*. (DLT-III, 17)

köñgöl tüzdi ilig kör anda naru

buğunğa birü turdı eğgü törü. (KB, 3093)

yanut birdi ögdülmiş aydı kıdaş

iği ters iş ermez batar kılsa aş. (KB, 4017)

nelük malğa munça *köñgöl* bamañg. (AH, 183)

süçüg tattıñg erse açığka anun. (AH, 209)

kalı keđseñg *atlas* unitma bözüñg. (AH, 354)

kerem kimde erse anı *er* tigil. (AH, 322)

uluğların seniñg birle ığsunlar kelām işitsünler. (KE, 120r-13)

men bitimedim, kimersege *bitig* bitimedim. (KE, 240r-17)

bir kün özi *at* minip barurda ełgidin kaçması tüşti. (NF, 199-13)

yā baba, mañga ol kişi mundağ *söz* sözleyür. (NF, 214-10)

bu küç yetmişinçe yarağ kılgı cehd

hidāyet birür ol hamīd ü mecīd. (MM, 25b-17)

IV. YÖNELME HÂLİ (DATİF)

Bu hâl ismin kendisine yaklaşma, yönelme ifade eden fiillere bağlanmak için girdiği hâldir. Kelime gruplarında ve cümlede fiilin kendisine doğru yaklaştığını, yöneldiğini ifade etmek için isimler yönelme hâline sokulur⁷⁶. Cümlede yükleme bağı olarak isim soylu kelimelerin gösterdiği nesneye veya şahsa ya da belirttiği kavrama yönelme, dönüş, yaklaşma bildiren haldir⁷⁷. Yönelme hâli eklerle yapılan bir hâldir. Yönelme hâli eksiz olarak yapılamaz.

1. EKİN YAPISI

Günümüz Türkiye Türkçesinde yönelme hâli ekleri *-a / -e*'dir. Bu *-a / -e* şekli eski dönemlerde yönelme hâli eki olarak kullanılan *-ğa / -ge*'nin değişikliğe uğramış şeklidir.

ET'de yönelme hâli eki *-ka / -ke*; nadiren *-a / -e*; vokallerden sonra *-ya / -ye* şeklindedir. Zamirleden sonra ise *-nga / -nge* şeklinde kullanılır⁷⁸.

Kıpçak Türkçesinde yönelme hâli eki, *-ğa / -ge*, *-ka / -ke*, *-a / -e* şeklinde kullanılır. İyelik eklerinden sonra ise araya *-n* girer. Bazen bu *-n*, *-ğa / -ge* ekinin konsonantıyla birleşerek ek *-nga / -nge* şekline döner⁷⁹.

⁷⁶ M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1985, s. 228, 233.

⁷⁷ A. Topaloğlu, *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1989, s. 162.

⁷⁸ A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, (M. Akalın), Ankara 1988, s. 63, 66; Y. Memmedov, *Orhon-Yenisey Abidelerinde Adlar*, Bakı 1979, s. 46; G. Aydarov, *Köne Türki Jazba Eskertkişteriniñ Tili*, Almatı 1986, s. 73 (G. Aydarov, yönelme hâlinin içinde yön gösterme ekleri olan *-garu*, *-gerü*; *-ru*, *-rü*; *-ra*, *-re* şekillerini de göstermiştir. Bizce bu doğru bir yaklaşım değildir.); T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington 1968, s. 130-133 (Talat Tekin, eserinde yönelme hâlini dative-lokative şeklinde değerlendirmiştir. Bizce bu senkronik bir yaklaşım değildir).

⁷⁹ A. Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara 1994, s. 67-70.

2. KULLANILIŞI

Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerinde, yönelme hâli ekinin kullanımını isimlerden ve zamirlerden sonra olmak üzere iki şekilde inceledik.

2.1. İsimlerde

Yönelme hâli ekinin isimlerden sonra kullanımında Karahanlı Türkçesi ile Harezmi Türkçesi eserleri arasında pek fark yoktur.

2.1.1. İsim Kök ve Gövdelerinde

-ka / -ke

kuruk kaşuk *ağzka* yaramas

kurug söz *kulakka* yakışmas. (DLT-I, 383)

ağruk ağır işiñni *adnağuka* yüdüreme. (DLT-III, 67)

neteglikke kirme küdezigil köñgöl. (KB, 26)

biligli uçuğlı *tilekke* tegir. (KB, 155)

tilekim söz erdi ay bilge bögü

kiğin *keldeçike* özüm sözlegü. (KB, 192)

resuller örüñg yüz bu ol *yüzke* köz

ya olar kızıl eñg bu *eñgke* menge. (AH, 25-26)

süñgekke yilig teg *erenke* bilig. (AH, 89)

burun *başka* borkni keder baş kerek. (AH, 300)

destür berür mü sen anı *sağmakka*. (NF, 22-6)

-ğa / -ge

andağ *süge* kim yeter. (DLT-II, 274)

sansız hamdu senālar ve sağısız köp şükrler ol *teñriğa*... (KE, 1v-2)

dünyäge köñgöl bağladı erse Mevlī olarnı tilemedi. (KE, 4v-18)

-a / -e

usukmıŝa sağ kumuğ suw körünür. (DLT-I, 191)

eger öpse kuĉsa yigit rzedr

ete ĉıksa şehvet oruĉnı bozar. (MM, 11a-14)

salayın zmi zge *diyre*. (MN, c73)

2.1.2. Ćokluk Eki Almıŝ İsimlerde

-ka / -ke

buşar dte *beglerke* barma yađuĉ. (KB, 778)

sewinĉlerke awnıp kŝ klgĉi. (KB, 1145)

-ga / -ge

feriştelerge std boldı. (KE, 4v-7)

ey oğlum bu sandk iĉinde kişi emneti bar, sende kuğayın *adınlarga* itimd kılmas men, tdi. (KE, 28r-20)

yakınlarga bolur bağırlar kebb. (MM, 3a-14)

nehc'l ferds atlığ kitbdın türk tilige ewrdk kp *kiŝilerge* fyide tegsn tp.(Mir.N, 1-11)

2.1.3. İyelik Eki Almış İsimlerde

Yönelme hli eki iyelik eki almış isimlerde bazı farklılıklar gösterir. Birinci şahıs iyeliklerde *-ka / -ke*, *-ga / -ge* şeklinde kullanılırken, teklik ikinci şahıs iyeliklerde genelde *-ga / -ge*'li kullanılırken, bazen teklik ikinci şahıs iyelik ekinden sonra *-a / -e*'li şekiller kullanılır. Teklik ĉnc şahıs iyelik eklerinden sonra ise genelde zamir *-n*'si ile yönelme hli eki birleşerek *-nĝa / -nĝe* şeklinde kullanılırken, ara sıra birleŝmeden *-ga / -ge* şeklinde de kullanıldığı görülür.

2.1.3.1. Teklik Birinci şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

-ka / -ke

men artut kılayın *şahımka* anı. (AH, 42)

biligdin urur men *sözümke* ula. (AH, 81)

-a / -e

ol meni *atama* ohşattı. (DLT-I, 262)

sözüm *oğluma* sözledim men toŋga. (KB, 186)

2.1.3.2. Teklik İkinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

-ka / -ke

bu keçmiş *kümüŋge* sıgıt kıl ünün. (KB, 376)

baruru sen bu malıŋ *yağıŋka* kalur. (AH, 431)

bolğay kim *tilekiŋke* teggey sen. (KE, 80v-5)

-a / -e

hağ te°ālā luftını takı keremini seniŋ *hakkıŋga* tamām kıldı. (NF, 10-5)

sini tiŋgri *murādıŋga* tigürsün. (MN, c132)

2.1.3.3. Teklik Üçüncü Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

-ğa / -ge, -ka / -ke

terken katun *kıtmıga* mendin tegür қоşuğ. (DLT-I, 376)

zeliḥā hem tüş körer kim yūsuf taht üze oturur *başıŋga* tāc keyip. (KE, 89v-16)

aḍakıŋga baқа yöriyür erdi. (NF, 237-12)

Bazen de üçüncü teklik şahıs iyelik ekinden sonra zamir *-n'*sinin kullanılmadığı görülür.

miŋg kümüş kurlıg yigit salında *kollarıga* yu oқ alıp tururlar erdi. (KE, 101v-9)

teŋgri te°ālā kıyāmet küni meni tamuқ *otıka* köydürmegey. (Mir.N, 4-4)

-ŋga / -ŋge

yay *körkiŋge* inanma. (DLT-III, 160)

tözü tört *işiŋge* tümen miŋg selām

tegürgil kesüksüz tutaşı ulam. (KB, 31)

biliglig *birinġe* biligsiz miġin. (AH, 97)

taturmaz eseninde tuz *dostuġa*. (AH, 263)

hiç peygambarlar *hakkiġa* ol miġdâr luġ u kerem kılmadı. (NF, 10-5)

2.1.3.4. Çokluk Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

-ka / -ke

tegür *sawçımızka* tümen miġ selām
tözü dört *işiġe* taķı ertüre. (KB, 6645)

yâ emîre'l-mü^ominîn bizim *hakķımızka* ne iş kıldıġ. (NF, 110-10)

biziġ ġudretlerimizni körüp *soyurġalımızka* müşerref bolsun. (Mir.N, 3-13)

-ġa / -ge

taķı *boymımızga* miner mü sen. (KE, 69v-7)

ey yûsuf bizlerniġ *birimizge* fermânlaġıl. (KE, 105r-5)

2.1.3.5. Çokluk İkinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

-ġa / ge, ka / ke

ün kıldı; ey ġarınġalar *ġaçiġ ewleriġizge* kiriġ. (KE, 139r-3)

eger rûze bolsaġız, *başıġızga* yaġ sürtüġ. (NF, 405-16)

muhâcirler öz vaţanlarını terk kılip oġul kıızlarıdın ġatunlarıdın adırılıp siziġ
cemâliġızka müştâk bolup ġurbet iġtiyâr kılip keldiler. (NF, 256-10)

2.1.3.6. Çokluk Üçüncü Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

-ġga / ġge

müsi birle yanıp *ewleriġe* keldiler. (KE, 120v-12)

keç vaġtde kenġ oġlan teg yıġlaşu *atalarıġga* keldiler. (KE, 71v-14)

-ğa / ge, -ka / ke

yūsuf olarnı üç kün ağırladı, tegme biriñge bir tewe yüki buğday bérdi taqı yol azuqların anuqladı. aymışlar: *kamuğlarınğa* aşıqlıknı süsüp bérdi. (KE, 96r-20)

kur²ān āvāzın işittiler,tiñlediler, hōşlanıp barıp *kavmlarığa* haber kıldılar. (KE, 206r-2)

taqı yūsufnı bōri yēdi, tēp kēldiler, taqı bir qanlığ kōñglekni *atalarınğa* keltürdiler. (NF, 112-11)

taqı ol vaqtın anlarqa benim sūnnetim ūze şabur kılmaq *ayalarınğa* yanar kōz kısmış meñgizlig küçey bolğay, tēdi. (NF, 304-15)

2.2. Zamirlerde

2.2.1. Şahıs Zamirlerinde

Yönelme hâli eki teklik şahıs zamirlerinde zamirin menşeinde olan *-n* dolayısıyla *mañga*, *sañga*, *añga* şeklinde kullanılır. Ayrıca üçüncü teklik şahıslarda yönelme hâlinin ifadesi için bazen senkronik (eş zamanlı) olarak yön gösterme (direktif) halinden faydalanılmıştır. Yani aynı dönem metinlerinde hatta aynı eserin farklı nüshalarında bazen *añga*, bazen de *añgar* şekli yönelme hâli için kullanılmıştır. Çokluk şahıs zamirlerinde ise birinci ve ikinci şahıslarda *-g*'li şekiller kullanılmıştır. Bazı örneklerde *-a* / *-e*'li şekillere de tesadüf edilir. Üçüncü çokluk şahıslarda ise *-ğa*'lı şekiller kullanılır.

2.2.1.1. Teklik Birinci Şahıs Zamirlerinde

mañga

kōrdi meni emleyü

baqtı *mañga* imleyü

kaldım kōñgöl tumlıyu

kadğu meni torğurur. (DLT-III, 295)

saqını *mañga* yumıttı. (DLT-I, 69)

muñgađmıř yirimde elig tut *mañga*. (KB, 29)

unarça ayayın yarı bir *mañga*. (AH, 4)

mañga bolsa fazlıñg kutuldı özüm. (AH, 39)

ilāhī yusufmıñg ölügin tirigin *mañga* bildirgil. (KE, 79v-10)

mañga karşu kelgil kim, men sañga cümledim yegrek turur men. (NF, 248-1)

mañga azıq kılı bergil. (NF, 7-8)

mañga ıřkıñg yolında şan körünür. (MN, c52)

erte bile şopup ayıttı kim bu keçe *mañga* ıceb işler boldı, tēp. (Mir.N, 2-16)

2.2.1.2. Teklik İkinci Şahıs Zamirlerinde

sañga

bardı *sañga* yek utru tutup bal. (DLT-III, 156)

bērdim *sañga* kalıñg. (DLT-III, 372)

sañgar oq sıgındım umıñım *sañga*. (KB, 29)

ilahi öküş hamd ayur men *sañga*

bu körgen eşitgen *sañga* külmesün. (AH, 172)

bu kuş *sañga* taķı ođlanlarıñga kıyāmetga tegi harām boldı. (KE, 15r-1)

kōñgöl haķka bütüñg suālim *sañga*. (MM, 2b-6)

sañga kōñgüller almaq řatm boldı. (MN, c48)

yā burāq, muhammeddin ıazıraq *sañga* teñgri teālā dergāhıda hēç kimerse minmedi. (Mir.N, 2-11)

2.2.1.3. Teklik Üçüncü Şahıs Zamirlerinde

añga

kaçan körse anı türk

buğun *añga* aydaçı. (DLT-I, 352)

ölüglerni tırgüzmeķ asan *añga*. (AH, 20)

kul ol malķa malı *aṅga* erklig ol. (AH, 256)

biz *aṅga* neteg soralıṅ? (KE, 40r-9)

ħarāci yer irse °öşür yok *aṅga*. (MM, 13a-3)

aṅga mişillik yigirmi tümen ferişte çerkelepturur erdiler. (Mir.N, 9-6)

aṅgar

aydım *aṅgar* sewük. (DLT-I, 93)

uğan bir bayatka *aṅgar* yok fenā. (KB, 2)

orun ol törütti orun yok *aṅgar*. (KB, 19)

2.2.1.4. Çokluk Birinci Şahıs Zamirlerinde

bizge

bizge kelip öç öter. (DLT-II, 103)

bizge sökünc emgek içre kalmadı hıç tā°ati. (KE, 22v-12)

bizge bir konuk keldi. (NF, 22-14)

ħaber birdi *bizge* kelām-ı zülāl. (MM, 3a-4)

ganımetdür bu °ömür nānı *bizge*. (MN, c47)

barçaları *bizge* selām kıldılar. (Mir.N, 9-7)

özi bardı koğtı *biziṅge* bitig. (KB, 755)

[özi bardı koğtı *bisinge* bitig. (KB-A, 26)]

[özi koğtı bardı *biziṅke* bitig. (KB-B, 10)]

bize

ħaber birdi şāhib şei°at *bize*. (MM, 12a-8)

2.2.1.5. Çokluk İkinci Şahıs Zamirlerinde

sizge / sizlerke

men anıṅ için *sizlerke* tüştüm. (NF, 15-8)

biz *sizge* iktidā kılıp namāz kılalı. (Mir.N, 5-4)

2.2.1.6. Çokluk Üçüncü Şahıs Zamirlerinde

anlarğa

yer mülkini *anlarğa* bérür men tēp hitāb keldi. (KE, 4v-20)

alarğa

men *alarğa* selām cevābını berdim. (Mir.N, 4-9)

olarğa

ādem *olarğa* baqtı. (KE, 10v-3)

2.2.2. İşaret Zamirlerinde

Yönelme hâlinin işaret zamirleri ile kullanımında aynı zamanda *-ğa / -ge* ve *-ğar / -ger*'li şekillerin birlikte kullanıldığı görülür. Yalnız bu *-ğar / -ger* şekli yönelme hâli eki olmayıp yön gösterme (direktif) hâli ekidir. Şekil benzerliği ve fonksiyon yakınlığı zamanla aynı fonksiyon için kullanılmasına sebep olmuştur. *-ğar / -ger*'li şekiller Harezmi Türkçesi eserlerinden başlayarak yavaş yavaş yerini tamamen asıl yönelme hâli eki olan *-ğa / -ge*'ye bırakmıştır.

muñga

yarın bolğa asğıñg bu kün büt *muñga*. (KB, 915)

yok erdim yarattıñg yok kılup

ikinç bar kılur sen muķir men *muñga*. (AH, 10)

bakıp taş bezekin körüp sen *muñga*. (AH, 219)

muñga keffāret yok cevābı anuķ. (MM, 11b-1)

muñgar

muñgar tagir uluğluķ. (DLT-I, 352)

anıñsız orun yok bütün bol *muñgar*. (KB, 19)

añga

ne iş utru kelse *añga* ked bakın. (AH, 369)

sewinç erse kiğin köñgöl tut *añga*. (AH, 371)

aňgar

bulmış neňgig sewer sen aňrun *aňgar* sewingil

barmış neňgin saşınma azrak *aňgar* öküngil. (DLT-III, 360)

talkan kimiň bolsa *aňgar* bekmes şatar. (DLT-I, 440)

2.2.3. Dönüslülük Zamirlerinde***özüňke***

körklüg tonuğ *özüňke*. (DLT-I, 45-19)

bağırsağ tilese *özüňke* özünğ. (KB, 518)

sözünğdin *özüňke* ökünç kelmesün. (AH, 170)

öziñge

miñg kişi yulğı bolup *öziñge*. (DLT-I, 243)

özke

yaşın tuttum *özke* tapındurmadın. (KB, 634)

2.2.4. Soru Zamirlerinde***kimke***

bayat *kimke* birse ukuş ög bilig. (KB, 151)

negüke

negüke buşar erki toldı otı. (KB, 637)

negüke bu anı ulaşu kınar. (AH, 446)

қаңқақа

kalı *қаңқақа* kirme tutğıl özünğ. (KB, 27)

2.2.5. Belirsizlik Zamirlerinde***birinğe***

biliglig *birinğe* biligsiz miñgin

teñgegli teñgedi biligniñ teñgin. (AH, 97)

bularda birisi *biriñge* yağı

yağıka yağı ıdtı kesti çoğı. (KB, 144)

barçası

kamuğ *barçasıñga* bögüler sözi

tizip yinçüleyü kamuğ tüp tüzi. (KB-B, 11)

3. FONKSİYONLARI

3.1. Yaklaşma ve Yön Bildirir

ötrük utun oğrılayı *yüzke* bakar. (DLT-I, 102)

kutsuz *kuğuğka* kirse kum yağar. (DLT-I, 457)

kerip *halıkka* kögzüñg tap uslan tilin. (AH, 278)

ölüp yatsa toprağ *içiñge* kirip. (AH, 308)

zelihā hem tüş körer kim yūsuf taht üze oturur *başınğa* tāc keyip. (KE, 89v-16)

olar teweni sağıp tolturup miñg yēti yüz ewlük kişi içip *kamuğınğa* yeter erdi. (KE, 35r-11)

andın sonğ *âklınğa* keldi. (NF, 238-2)

bizge bir konuk keldi. (NF, 22-14)

salayın özümü özge *diyāre*. (MN, c73)

3.2. Sebep, Maksat Bildirir

atan yükni aş bolsa *açka* az körünür. (DLT-I, 75)

bērgeler özin anıñg *közinge*. (DLT-I, 243)

oğlum *sanğa* koğur men erdem ögüt humaru. (DLT-III, 440)

karı öküz *balduka* qorqmas. (DLT-III, 421)

tapuğka kelip kut kapuğda turur. (KB, 100)

tanuğ ol *sanğa* barça şüret bediz. (KB, 20)

bu keçmiş *küniñge* sıgıt kıl ünün. (KB, 376)

negüke buşar erki toldı otı. (KB, 637)

kim erse bu tört *işke* bed i'tikād

tutar erse miñg la^cn ıdur men añga. (AH, 35)

nelük *malka* munça köñgül bamañg. (AH, 183)

belā kelse it *ferahka* küdüp. (AH, 349)

küdüp tur *ferahka* belā renc yodup. (AH, 350)

sansız hamdu senālar ve saqışsız köp şükrler ol *teñgriga*... (KE, 1v-2)

bu *işke* erkim yok iğidin destür kolayın. (KE, 20r-18)

bu kuş *sañga* taķı *oğlanlarıñga* kıyāmetga tegi harām boldı. (KE, 15r-1)

haķ te^cālā luşfinı taķı keremini seniñg *hakkıñga* tamām kıldı. (NF, 10-5)

mañga ışkıñg yolında şan körünür. (MN, c52)

ġanīmetdür bu ^cömür nānı *bizge*. (MN, c47)

3.3 Zaman Bildirir

kazġan ulıç tüzünlük şalsun řawıñg *yarınka*. (DLT-II, 250)

tapuġ arturu bardı *künde* yañġı

aġırladı ilig *küniñge* öñgi. (KB, 610)

tünüñg kiterip baz yarutur *tañga*. (AH, 16)

3.4. Münāsebet, İlgi, Aitlik, Belirtme Bildirir

yağsun řawıñg *buğunka*. (DLT-I, 45)

uluķ yaġırnı *oġulka* şalır. (DLT-I, 68)

kitāb atı urdum řutađġu bilig

kutağsu *okıġlıka* tutsu elig. (KB, 350)

yokamakka yumşak içi pür aġu. (AH, 214)

bu aġun ma *körmekke* körküġ taşı. (AH, 217)

mendın *ağmge* secde şılmasunlar tēp. (KE, 76r-13)

3.5. Fâilin Nesneyle İlişisini Bildirir

ol meni *atama* ohşattı. (DLT-I, 262)

tağ *tağka* kawuşmas, kişi kişiğe kawuşur. (DLT-II, 103)

yiligsiz *süñgekke* sunulmaz elig. (AH, 92)

yarağlıg aşınğnı *kişike* yitür. (AH, 329)

ağruk ağır işinğni *adnağuka* yüdürme. (DLT-III, 67)

3.6. Miktar, Fiyat, Fayda, Zarar Bildirir

sakışka katılmaz seninğ birlikinğ. (KB, 9)

bulur bir neñg içre deliller miñge. (AH, 8)

3.7. Karşılaştırma Bildirir

yaramaz seninğdin *adınka* bu at. (KB, 6)

ay sırka yakın ay *könğülke* ediz. (KB, 20)

[ay sırğa yakın sen *könğültin* ediz. (KB-A, 10)]

törütmişte yok bil *añga* tuş teñge. (AH, 24)

kim erse bu *sözke* adınlar sözün

teñgese teñgedi *dürüstka* bedel. (AH, 467)

3.8. Mekân Fonksiyonundan Dolayı Bulunma ve Ayrılma Bildirir

ewlig toğğursa közi *yolka* bolur. (DLT-II, 1776)

kaldım erinç *kadğuka* işim uğu yığlayu. (DLT-III, 309)

küyer erdim *otka* küdezme ol. (KB, 384)

kamuğ türlüğ *işke* sınadı ilig. (KB, 619)

[kamuğ türlüğ *işte* sınadı ilig. (KB-A, 1)]

yelkin bolup borduğı *könğlüm añar* bağlayu

kaldım erinç *kadğuka* işim uğu yığlayu. (DLT-III, 309)

ne *yirke* yığar baz sini ne tilin. (AH, 416)

eger öpse kuçsa yigit rüzedâr

ete çıkısa şehvet oruçnı bozar. (MM, 11a-14)

3.9. Cümlede Yer Tamlayıcısı Fonksiyonunda Kullanılır

ol *ewge* barmış ol. (DLT-I, 38)

yağını aşaklasa *başka* çıkar. (DLT-I, 305)

biligsiz *biligligke* kıldı çoğı. (KB, 200)

eşit büt bu sözke *ķamuğ tańgda* ten

turup *tilke* yüknüp tazarru^c kıılır. (AH, 148)

dünyāge köńgöl bađladı erse mevlī olarnı tilemedi. (KE, 4v-18)

3.10. Edatlarla Kullanılışı

tegi

ķiyāmetġa tegi ādem olarnı andağ kördi erse aydı. (KE, 10r-21)

tegin

kırķ *yılķa tegin* bay çıġay tüzlinür. (DLT-I, 349)

ķarşu

oġrap *ķalı kelse sańġa ķarşu* süle. (DLT-III, 271)

mańġa ķarşu kelgil kim, men sańġa cümledin yegrek turur men. (NF, 248-1)

V. BULUNMA HÂLİ (LOKATİF)

Bulunma hâli fiillerle münasebette olan ismin bulunduğu yeri bildirir. Kelime gruplarında ve cümlede fiilin kendi içinde cereyan ettiğini ifade etmek için isim bulunma hâlinde olur. Bulunma hâli fiilin manasına uygun olarak bir takım özel ifadeler, kullanılışlar, fonksiyonlar bildirir. Bunlar yer, zaman, devamlılık, tarz, karşılaştırma vb. fonksiyonlardır. Bütün bu ifadeler bulunma hâlinin bulunma ana fonksiyonu etrafında toplanan yanındaki fiile bağlı özel fonksiyonlardır⁸⁴. Yer ifadesinin yanında, zaman ifadesi de belirgin fonksiyonlarından biri olduğu için bazı şivelerde yer-zaman (vakt-orun, urın-vakit) hâli olarak adlandırılmıştır⁸⁵. Bulunma hâli, daima eklerle yapılır. Bu eklere de bulunma hâli ekleri denilir. Bulunma hâlinin eksiz ya da belirsiz şekilleri yoktur.

1. EKİN YAPISI

Türkiye Türkçesinde bulunma hâli ekleri *-da / -de, -ta / -te* şeklinde kullanılır. ET'de bulunma hâli ekleri *-ta / -te, -da / -de* şeklindedir⁸⁶. Görüldüğü gibi ek değişikliğe uğramadan aynı şekilde günümüze kadar gelmiştir.

Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde de bulunma hâli eki *-ta / -te, -da / -de* olarak kullanılır⁸⁷.

Eski Anadolu Türkçesinde bulunma hâli ekinin, Eski Anadolu Türkçesinin bir özelliği olarak sadece sedalı şekilleri olan *-da / -de* şekilleri kullanılmıştır⁸⁸.

⁸⁴ M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1985, s. 234.

⁸⁵ A. Buran, *Anadolu Ağzlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*, Ankara 1996, s. 177; ayrıca bkz. F. Zeynalov, *Türk Dillerinin Mügayiseli Grammatikası*, Bakı 1973, 56.

⁸⁶ A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. M. Akalın), Ankara 1988, s. 64 (Yazar bu eserde bulunma hâli için *bulunma-ayrılma hâli* ifadesini kullanmıştır.); Y. Memmedov, *Orhon-Yenisey Abidelerinde Adlar*, Bakı 1979, s. 62-67; G. Aydarov, *Köne Türki Jazba Eskertkişteriniñ Tili*, Almatı 1986, s. 75-76; T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington 1968, s. 133-134 (T. Tekin de bu hâli *locative-ablative* olarak adlandırmıştır).

⁸⁷ bkz. A. Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara 1994, s. 70-72; J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, (çev. G. Karaağaç), İstanbul 1988, s. 65-67.

Bulunma hâli eki çağdaş Türk lehçe ve şivelerinde de aynı şekilde kullanılmıştır. Yalnız bazılarında sadece sedalı şekilleri kullanılmıştır. Başkurt Türkçesinde ise *-da / -de*'nin yanında *-la / -le* ve *-za / -ze* şekilleri de vardır⁸⁹.

Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerinde bulunma hâli eki eski şekilleri ile aynıdır. İsimlerde ekin hem sedalı, hem de sedasız şekilleri kullanılır. Zamirlerde ise yalnız sedalı şekilleri kullanılır. Bazen zamirlerde bulunma hâli eki ile zamir arasında kalıplaşmış bir ilgi hâli eki görülür.

2. KULLANILIŞI

Bulunma hâli ekinin kullanılışı diğer hallerde olduğu gibi isimlerde ve zamirlerde olmak üzere iki şekilde incelenmiştir.

2.1. İsimlerde

İsim kök ve gövdelerinde ve çokluk eki almış kelimelerde ek *-da / -de, -ta / -te* şeklinde görülmektedir.

2.1.1. İsim Kök ve Gövdelerinde

-da / -de

ağılda oğlak toğsa *arıqda* otı öner. (DLT-I, 65)

kuzda kar eksümes, *koyda* yağ eksümez. (DLT-I, 326)

kayu neñg uçuz bolsa *yirde* yatur

ağı çuz ağır boldı *törde* yatur. (KB, 902)

oğul *kızda* ödrü ata yir etin. (KB, 1166)

[oğul *kızın* ödrü ada bir adın. (KB-B, 14)]

yañgı neñg *bolurda* bu eski nerek

talı neñg *bolurda* yawuz ne kerek. (KB, 688)

⁸⁸ F. K. Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul 1981, s. 71; G. Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara 1997, 48.

⁸⁹ bkz. F. Zeynalov, *Türk Dillerinin Mügayiseli Grammatikası*, Bakı 1973, s. 56-58; M. Tomanov, *Türki Tilderiniñ Salıstırmalı Grammatikası*, Almatı 1992, s. 89-90.

çıkarım *ajunda* atı kalsu tip. (AH, 70)

zelîhâ yūsufnı söwer erken *tayaklatmakda* hikmet ne erdi? (KE, 91r-14)

yūsuf namāz kılıp *oltururda* üzümge meñgzer mīve keltürdi. (KE, 87v-4)

velīkin küfür birle çıkar bolsa, ebedī *tamuğda* kalur. (NF, 237-5)

nişāb bilgü uşbu *tıwede* bişi. (MM, 13a-16)

sonğ *otruşda* uysa yetürgey tamām. (MM, 9b-7)

-ta / -te

tiliñg *bekte* tutğıl tişing sınmasun. (AH, 131)

2.1.2. Çokluk Eki Almış İsimlerde

eliglerde kuluğ birigli elig. (AH, 251)

kılıklarda edgü kılık kodkılık. (AH, 270)

feriştelerde biri idrīsni körerger küser erdi. (KE, 20r-4)

bu *işlerde* birin kılsañgız bizge °azāb kelgey. (KE, 35r-7)

2.1.3. İyelik Eki Almış İsimlerde

İyelik eklerinden sonra bulunma hâli ekinin kullanımında farklılık görülmez, yalnız teklik üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra hâl eki arasına *-n* sesi gelir.

2.1.3.1. Teklik Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

muñgadmış *yirimde* elig tut mañga. (KB, 29)

ewümde hiç neerse yok turur. (NF, 22-3)

2.1.3.2. Teklik İkinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

serermü *işingde* munı keç sakın. (AH, 176)

köngülde ğamıñg ol *tiliñgde* sözüñg. (AH, 430)

siniñg *tapguñgda* boldum āşinā min. (MN, c138)

2.1.3.3. Teklik Üçüncü Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

er *öfkesinde* ürüldi. (DLT-I, 195)
 kişi *könğli tüpsüz tenğiz teg turur*
 bilig *yinçü sanı tüpinde* yatur. (KB, 211)
 bu dünya *sonğında* yügürmek neçe. (AH, 181)
 emel *asrasında* busuğlı ecel. (AH, 294)
 taturmaz *eseninde* tuz dostınga. (AH, 263)
 aya *şek yolında* yiligli odun. (AH, 11)
 melik öre *koptı ve yanında* yer bërdi. (KE, 92r-13)
 siniğ *dik yok çiçek uçmağ içinde*. (MN, C61)
 basa iki *éliginde* iki tesbîhi bar erdi. (Mir.N, 8-9)

2.1.3.4. Çokluk Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

bu hac *farîzası boymumuzda* kalur. (KE, 216v-11)

2.1.3.5. Çokluk İkinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

takı anlar bu *ğanîmet mâlı birle öz esbâblarına kursunlar ve eger tilesenğiz bu*
ğanîmetni tüz kısmet kılayın takı anlar bayağı siziğ ewiğizde oltursunlar.
 (NF, 256-8)

2.1.3.6. Çokluk Üçüncü Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

bayat *kullarında enğ ödründüsi*
 yalawaçlar erdi kişi *edğüsi*. (KB, 2598)
 âdem-i şafiniğ *ömri miğ yıl va°delig erdi mişâk küninde bir bölek kavmni*
 kördi *başlarında nür komıyur erdi*. (KE, 19r-9)

2.2. Zamirlerde

2.2.1. Şahıs Zamirlerinde

2.2.1.1. Teklik Birinci Şahıs Zamirlerinde

mende / minde

yawlağ yağı *mende* tınar. (DLT-II, 204)

mende bulnur sewinç otı kadğu atar. (DLT-III, 374)

eşitmedinğ erse eşit *minde* söz. (KB, 83)

mende yarmağ yok. (KE, 73r-11)

2.2.1.2. Teklik İkinci Şahıs Zamirlerinde***sende / sinde***

sende kopur çadanlar

kudğu sinğek yılanlar

dük minğ kayu temenler

kudruk tikip yügrüşür. (DLT-III, 367)

küşüş tut yigitlik keçer *sinde* terk. (KB, 361)

serip *sinde* rāzinğ sinğip turmasa. (AH, 175)

seninğde bar erken yigitlik küçi. (KB, 362)

2.2.1.3. Teklik Üçüncü Şahıs Zamirlerinde***anda***

bizinğ *anda* bir çart algımız bar. (DLT-I, 341)

2.2.1.4. Çokluk Birinci Şahıs Zamirlerinde***bizde***

körü tursa *bizde* oza barguçı. (KB, 250)

2.2.1.5. Çokluk İkinci Şahıs Zamirlerinde

aydı: bu *sizdeki* kıbtîlerdin alğan mal kamuğı harām turur. (KE, 126r-5)

sizlerde kayu birinğiz yaman iş körer bolsanğız, ol işni tağayyur kılusun elgi

birle. (NF, 303-5)

2.2.1.6. Çokluk Üçüncü Şahıs Zamirlerinde

anlarda

mevlî celle celâlehu şehvetni *anlarda* mürekkeb kıldı erse yemek, içmek birle mübtelâ boldılar. (KE, 21r-18)

olarda

olarda bir türlü bodun bar erdi. (KE, 57r-1)

aymışlar: *olarda* on yarağısız iş bar erdi. (KE, 57v-8)

2.2.2. İşaret Zamirlerinde

munda

munda adın tıldağ oğ. (DLT-I, 160)

erdiñg *munda* inç amul. (DLT-I, 74)

°ali erdi *munda* basağı talu. (KB, 57)

[°ali irdi *mundan* basağı talu. (KB-C, 16)]

kalur *munda* kidin seped sanduğuñg. (AH, 288)

sözüm *munda* kalur barur bu özüm. (AH, 470)

munda maşsüd peygamberler kıssaları erdi. (KE, 2v-21)

munda konmağ kerekmez erdi. (NF, 15-9)

munı °ışk ile kim kim bir oğıgay

haķikat °alemini *munda* bulğay. (MN, C144)

munıñda basası sözüg kıyğanı. (KB, 338)

anda

men *anda* basa keldim. (DLT-III, 224)

korday kuğu *anda* uçup yumğın öter. (DLT-III, 240)

bağıl aldı *anda* ökünçtin ölüş. (AH, 244)

anda kedin Mevlî °azze ve celle ħarişni kökke ağıdurdı. (KE, 4v-4)

anıñda basa boldı ikinç oñgay. (KB-132)

bularda

bularda eñg üstün sekentir yorır. (KB, 131)

2.2.3. Dönüşlülük Zamirlerinde

özinde uluğka tapuğ kılsa öz

özinde kiçigke süçig tutsa söz. (KB, 706)

özünğde bağırsak yok ol kes sözünğ. (KB, 518)

[*ösünğtin* bağırsak yok ol kes özünğ. (KB-A, 23)]

[*özünğden* bağırsak yok ol kes özünğ. (KB-C, 15)]

2.2.4. Soru Zamirlerinde***kimde***

kerem *kimde* arse anı er tigil. (AH, 322)

kimiñde ukuş bolsa aşlı bolur. (KB, 301)

kayuda

ağır ağıruk *kayuda* kaldı. (DLT-I, 99)

aşıç ayur túbüm altun

kayda

kamış ayur men *kayda* men. (DLT-I, 52-11)

ukuş *kayda* bolsa uluğluk bulur. (KB, 154)

°asel *kayda* erse bile arısı. (AH, 439)

kanda

kişi *kanda* ölerin bilse bolmas. (MN, c79)

2.2.5. Belirsizlik Zamirlerinde***kamuğda***

°atık erdi aşnu *kamuğda* oza. (KB, 51)

[°atık irdi aşnu *kamuğdan* oza. (KB-C, 10)]

ķayuda

ķayuda bilig bolsa beglik bulur. (KB, 301)

3. FONKSİYONLARI**3.1. Bir Yerde Bulunmayı ve Kalmayı Bildirir**

yogurķanda artuķ adak kösülse üşiyür. (DLT-II, 137)

eligindeki neňgni *yerde* urdı. (DLT-I, 164)

tılda çıkar edgü söz. (DLT-III, 160)

mende tınar karlıgaç. (DLT-III, 178)

biziň *anda* bir çart algumuz bar. (DLT-I, 341)

çiçeklikte sandvaç öter miňg ünün. (KB, 78)

sini ķoldı *rabda* açın kolmadı. (KB, 38)

[seni ķoltı *rabtın* açın kolmadı. (KB-A, 7)]

[sini ķoldı *rabdan* açın kolmadı. (KB-C, 12)]

negü tir eşit emdi türkçe meşel

başında keçürmiş bu kökçin saķal. (KB, 667)

[*başıntın* keçürmiş bu kökçin saķal. (KB-A, 21)]

[*başından* keçürmiş bu kökçin saķal. (KB-C, 6)]

bu sözni eşitgil sözüňg *munda* üz. (KB, 153)

bilig *çinde* erse siz arķaňg tidi. (AH, 104)

iki neňg birikse bir *erde* ķalı. (AH, 149)

kayu neňg uçuz bolsa *yirde* yatur

ağı çuz ağır boldı *törde* yatur. (KB, 902)

köňgölde ğamiňg ol tilingde sözüňg. (AH, 430)

bu hac farīzası *boynumuzda* kalur. (KE, 216v-11)

velīkin küfür birle çıkar bolsa, ebedī *tamugda* ķalur. (NF, 237-5)

munda konmağ kerekmez erdi. (NF, 15-9)

siniᅡ dik yok çiçek uçmak *içinde*. (MN, c61)

3.2. Sebep Bildirir

er *öfkesinde* ürüldi. (DLT-I, 195)

tetiklikte kendü ayastın ozup. (AH, 55)

siniᅡ *tapᅡuᅡda* boldum āšinā min. (MN, c138)

3.3. Mensubiyet Bildirir

satılmakda hikmet bu erdi. (KE, 73r-3)

zeliᅡhā yūsufnı söwer erken *tayaklatmakda* hikmet ne erdi? (KE, 91r-14)

3.4. Karşılaştırma ve Kesir Bildirir

atada anada bağırsak bolup

tiler erdi tutçı bayattın kolup. (KB, 41)

[*adatın anatin* bağırsak bolup. (KB-A, 10)]

[*atadan anadan* bağırsak bolup. (KB-C, 15)]

ediz *ürşta* altın *serāka* tegi. (KB, 24)

sewüᅡ sawçı ıdtı bağırsak iᅡi

budunda talusı *kişide* kedi. (KB, 34)

kişide kişi adrukı bar telim. (KB, 201)

negü bar ajunda *biligde* küsüş. (KB, 260)

ikide biri bol *üçünçte* kaçā. (KB, 267)

bu *törtte* biri ot birisi yağı. (KB, 307)

bayat *kullarında* enᅡ öᅡründüsi

yalawaçlar erdi kişi eᅡᅡüsi. (KB, 2598)

özinde uluᅡka tapuᅡ kılssa öz

özinde kiçigke süçig tutsa söz. (KB, 706)

saᅡındı kör ay toldı erdemleri

ayur ay diriga ol *erde* eri. (KB, 1574)

bularda birisi biriñge yağı. (KB, 144)

bularda biri qalsa terti qalur. (KB, 2059)

bularda eñg inga bu arkuk kılınç. (KB, 2064)

kani bu kün olar *miñginde* biri. (AH, 204)

tabi ʿatta yigi ʿadet ʿaybsuzı

akılıq erür bil buñul körksüzi. (AH, 249)

bulunmaz kamuğ *kızda* ol kızraq ol. (AH, 444)

bu *işlerde* birin kılsañgız bizge ʿazāp kelgey. (KE, 35r-7)

nişāb bilgü uşbu *tiwede* bişi. (MM, 13a-16)

3.5. Zaman İfadeli Kelimelerde Kullanılarak Zaman Bildirir

tünle yorup kündüz sewnür, *kiçikde* ewlenip ulğadhu sewnür. (DLT-III, 87)

künde işi yükseben yaqar aqar. (DLT-I, 320)

buşar *öde* beglerde barma yağuk. (KB, 778)

tapuğ artru bardı *künde* yañğı. (KB, 610)

eşit büt bu sözke kamuğ *tañgda* ten. (AH, 147)

anın *künde* arta turur bu bida. (AH, 404)

3.6. Cümlede Yer Tamlayıcısı Foksiyonunda Kullanılır

boyda uluğ bilge bolup bilginğ ula. (DLT-I, 51-16)

ağılda oğlaq toğsa *arıqda* otı üner. (DLT-I, 65)

sözüm *munda* kalur barur bu özüm. (AH, 470)

melik öre qoptı ve *yanıda* yer bërdi. (KE, 92r-13)

kişi *qanda* ölerin bilse bolmas. (MN, c79)

3.7. Cümlede Zarf Foksiyonunda Kullanılır

tañgda bulıt ewge yağı kirmişçe bolur. (DLT-I, 251)

- öğren anıñg biligin *künde aňgar* baru. (DLT-III, 140)
- yaruş yılduz *toğarda* odnu kelip baçar men. (DLT-III, 194)
- neçe me sinadım isiz kılguçı
- kite bardı *künde* üzüldi küçi. (KB, 247)
- tenimdin *çıkarıda* meniñg bu cānım
- şehādet bile kesgil āhır tınım. (KB, 394)
- ölürde* ol ay toldı oğlın mañga
- tutuzdı anı men unıttım tañga. (KB, 1578)
- öküş *sözlegende* öküngeñ telim. (AH, 143)
- tilin *beklegende* ökünmiş xanı. (AH, 144)
- velikin *buşarda* şera arslanı. (AH, 52)
- harāmını *yyürde* harām tip yidi. (AH, 420)
- kāfirler tamuğğa *barmışda* uçmağdağı körgeñ nimetler üçün hasretleri artsun tēp. (KE, 10r-6)
- mışrğa *tegmışde* kamuğıñız bir eşikdin kirmenğ. (KE, 94v-17)
- hatun *korkmışda* könisin aydı. (KE, 28v-4)
- yolda *barurda* tağ başında bir şavma^a bar erdi. (NF, 15-6)
- tañg *atmışda* kiğdin taṭavvu^o namāz
- şerī^aatda mekrūh ey şahib-niyāz. (MM, 10b-6)

3.8. Lokatif Grubu Oluşturur

- bayat birdi ārzū ay *erde* başı. (KB, 752)
- bularda* birisi bu til yalğanı. (KB, 338)
- bularda* eñg üstün sekentir yorır. (KB, 131)
- miñger *dōstta* biri bulunmaz köni. (AH, 382)
- feriştelerde* biri idrīsni körege küser erdi. (KE, 20r-4)

3.9. Edatlarla Kullanılışı

naru

munda naru keslinür. (DLT-I, 352)

berü

tümen *yilda berü* tul erdim tulas. (KB, 84)

ajunğa apa *inmişinde berü*

ukuşluğ uru keldi eğgü törü. (KB, 219)

burun

kayu ödte erse bu *künde burun*

biligligke tegdi beçükrek orun. (KB, 220)

aşnu

aytmazda aşnu negü ötneyin. (KB, 959)

ötrü

oğul *kızda ötrü* ata yir etin. (KB, 1166)

[oğul *kızın ödrü* ada bir adın. (KB-B, 14)]

oza

körü tursa *bizde oza* barguçı. (KB, 250)

basa

men *anda basa* keldim. (DLT-III, 224)

keğin / kiğin

ayā *minde kiğin* keligli munı

oķısañg duāda unitma mini. (AH, 481)

anda keğin Mevlī °azze ve celle ħarişni kökke ağdurdı. (KE, 4v-4)

şis *ölmüşde keğin* kimerse şerī°at sözün ayguçı bolmadı. (KE, 19v-6)

yēti *yilda keğin* havvānıñg vefatı boldı. (KE, 19r-19)

aşnu

uçmaħka *kirmekde aşnu* erdi. (KE, 10r-15)

ādem ḥavvānīng tevbeleri qabūl *bolmışda aşnuqı* yığlağanları ḥayz boldı.

(KE, 12r-8)

VI. AYRILMA HÂLİ (ABLATİF)

Ayrılma hâli fiilin gösterdiği hareketin kendisinden uzaklaştığını, ayrıldığını gösteren isimlerin bulunduğu hâldir. İş ve hareketin başlama, devam etme ve çıkma noktalarını gösterir. Geniş manası ile ayrılma ana fonksiyonunda olan bu hâl beraber kullanıldığı fiilin manalarına uygun olarak çeşitli ifadeleri bildirir⁹⁰. Ayrılma hâli için isimler daima ek alır, eksiz olarak kullanılmaz.

1. EKİN YAPISI

Ayrılma hâli ekleri, günümüz Türkiye Türkçesinde konsonant uyumuna bağlı olarak *-dan / -den, -tan / -ten* şeklindedir⁹¹.

ET'de ayrılma hâli eki *-tın / -tin, -dın / -din*; n ağzında nadiren *-tan / -dan* şeklindedir⁹².

Kıpçak Türkçesinde ek *-dan / -den, -tan / -ten* şeklinde kullanılmıştır. Codex Cumanicus indeksinde ekin eski *-din* şekli ile bir yerde geçtiği kaydedilmiştir⁹³.

Çağatay dönemi eserlerinde *-dın / -din, -tın / -tin* şeklinde görülen ek bazen de *-dan / -den* şeklinde görülür. Janos Eckmann, ekin bu şeklinin Memlük Kıpçakçasının bir hususiyeti olduğunu söyler⁹⁴.

Eski Anadolu Türkçesinde eki sadece sedalı olarak *-dan / -den* şekliyle görürüz. Nadir örneklerde de *-din* şekline tesadüf edilir⁹⁵.

⁹⁰ M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1985, s. 235.

⁹¹ M. Ergin, *age*, s. 236.

⁹² A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. M. Akalın), Ankara 1988, s. 64; Y. Memmedov, *Orhon-Yenisey Abidelerinde Adlar*, Bakı 1979, s. 67-70; G. Aydarov, *Köne Türki Jazba Eskertkişteriniñ Tili*, Almatı 1986, s. 76; T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington 1968, s. 133-134 (T. Tekin, eserinde ayrılma hâlini *locative-ablative* başlığı altında incelemiştir).

⁹³ A. Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesinin Grameri*, Ankara 1994, s. 72-74.

⁹⁴ J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, (çev. G. Karaağaç), İstanbul 1988, s. 67.

⁹⁵ F. Kadri Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul 1981, s. 72; G. Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara 1997, s. 55-58.

Ayrılma hâli eki günümüz Türk lehçe ve şivelerinde hem *-dan / -den, -tan / -ten* hem de *-din / -tin* şeklinde görülür. Bunun yanında ekin ilk konsonantının değişik şekilleri de görülebilir. (*-nan / -nen, -zan / -zen* gibi.) Kırgız Türkçesinde ise ekin vokalinin yuvarlak şekilleri de görülür⁹⁶.

Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerinde ayrılma hâli eki hem *-dın / -din, -tın / -tin*, hem de *-dan / -den, -tan / -ten* şeklinde görülür. Fakat *-dan*'lı şekiller nispeten azdır. Ekin iyelik eklerinde kullanılışında isimlerde kullanılışından pek fark görülmez. Yalnız üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra araya *-n* sesi bazen girer, bazen girmez. Zamirlerde kullanılışı da isimlerdeki gibidir.

2. KULLANILIŞI

Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerinde ayrılma hâlinin kullanılışını isimlerde ve zamirlerde olmak üzere iki kategoride inceledik. Ayrılma hâli ekinin isimlerde ve zamirlerde kullanılışları arasında diğer hâllerde görülen farklılık görülmez.

2.1. İsimlerde

Ayrılma hâli eki isimlerde genellikle *-dın / -din, -tın / -tin* şeklinde kullanılır. DLT'de ve Harezmi Türkçesi eserlerinde bazen *-dan / -den*'li şekillere de tesadüf edilir.

2.1.1. İsim Kök ve Gövdelerinde

-dın / -din, -tın / -tin

attın emdi sen töngül. (DLT-I, 74)

emdi *udın* odındı. (DLT-I, 200)

yılan *yarpuzdın* kaçır, kaçırça barsa yarpuz utru kelür. (DLT-III, 40)

oķıçı ol erdi *bayattın* sańga. (KB, 36)

eşitmezmü erdińg *bügüdin* bu söz. (KB, 150)

kayusı *toğardın* tutar mińg tańguk

⁹⁶ F. Zeynalov, *Türk Dillerinin Mügayiseli Grammatikası*, Bakı 1973, s. 58-60; M. Tomanov, *Türki Tilderiniń Salıstırmalı Grammatikası*, Almatı, 1992, s. 90.

kayusı *batardın* tapuğçı anuğ. (KB, 99)

resul erni otka yüzün atguçı

til ol tidi yığ til yul *ottın* yüzünġ. (AH, 160)

yavukdın yüzün körmes men. (KE, 91r-15)

kara *topraktın* sünbül yarattı

tikenler arasında gül yarattı. (MN, C6)

°ameldin riyā hem tilingdin nifāk

köngüldin kiter kine uş boldı cān. (MM, 2a-12)

bu kurbān kıyām u şıyām u zekāt

murād ol *tamuğdın* āzād bolmağı. (MM, 12b-11)

nehcü'l-ferādīs atlıġ *kitābdın* türk tilige evürdük. (Mir.N, 1-10)

-dan / -den

ol er ol özin *kişiden* abıtġan. (DLT-I, 154)

közden yırusa *köngülden* yeme yırar. (DLT-III, 366)

ilāhī biz ādemni *yaratmazdan* aşnu aymadımız mu kim ādem oġlanları cin

bini'l-cānn menġizlig şan tökgeyler tēp. (KE, 21r-12)

2.1.2. Çokluk Eki Almış İsimlerde

anıġ için kim tükel yalawaçlar kamuğ *ayblardın* arıġ erdiler, er ermeslik

°aybı kamuğ *ayblardın* uluğrağ turur. (KE, 82r-9,10)

eren erdin örtmiş tig ök hem tişi

tişilerdin örtkü hem öz kızıdın. (MM, 5a-16)

2.1.3. İyelik Eki Almış İsimlerde

2.1.3.1. Teklik Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

Teklik birinci şahıs iyelik ekinden sonra ekin sedalı şekli görülür.

ol meni *ornumdın* şopurdı. (DLT-II, 72)

bu *yalñguzlukumdın* mañga yası yok

et öz dın esenin munın buldum ok. (KB, 3359)

2.1.3.2. Teklik İkinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

Teklik ikinci şahıs iyelik ekinden sonra da sedalı şekilleri görülür.

sözünğdin öznğke ökünç kelmesün. (AH, 170)

taķı *közleriñdin* sarıg suw aķgay erdi. (NF, 267-13)

taķı bolmadı mu kılıp tevbe rāst

yülünse *başıñgdın* yazuķlar arı. (MM, 3a-1)

mürīd yönsüzün pes kadem kılmağıl

murād *makşūduñgdın* ıraķ kalmağıl. (MM, 18b-16)

2.1.3.3. Teklik Üçüncü Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

Teklik üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra araya *-n* sesi girer. Bazen *-n* sesinin gelmediği örneklere de rastlanır.

isizig yıratı *ilindin* sürüp. (KB, 437)

ne kim kelse erke *tilindin* kelür. (AH, 145)

kāfirlerini tamuğ *otıdın* korķuta başladı. (NF, 10-1)

yatnıñ yağlıg *tiküsinden* öznüñ kanlıg yuğruk yeg. (DLT-III, 43)

anıñ *ögdisindin* tatır bu tilim. (AH, 27)

zekāt ottuz uyda buzağı irür

taķı kırķda tana hūkm bu turur

bir artmışda tana *bahāsındın* on

ülüş biri törtde birini birür. (MM, 14a-7)

taķı seniñ ümmetiñni cümle peygābarlar *ümmetidin* artuķ kıldı. (NF, 10/9)

2.1.3.4. Çokluk Birinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

uçmağ yigitleriñ eki seyyidleri kim biz *atamızdın* işitdük. (KE, 200r-11)

Hak te[°]alā kēterdi takı mällarınġıznı takı havvā *anamızdın* yarattı. (NF, 51-9)

2.1.3.5. Çokluk İkinci Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

benī isrā[°]ilğa aygıl, biri birinġiz kılıç birle öltürünġ ya *ewlerinġizdin* bırakıp
çıkınġ. (KE, 127r-18)

ey şeyh, bu kündin soñ siz ne işke fermānlasañız, sizniñ *sözünġüzdin*
çıkmağay men. (NF, 246-13)

2.1.3.6. Çokluk Üçüncü Şahıs İyelik Eki Almış İsimlerde

olarınġ atları uluġ erdi, *atlarındın* āhūrları ediz erdi. aña aşa bilmedi. (KE,
117v-19)

külse *tişleridin* nūr belgürür erdi. (KE, 85v-14)

2.2. Zamirlerde

2.2.1. Şahıs Zamirlerinde

2.2.1.1. Teklik Birinci Şahıs Zamirlerinde

mendin / mindin

algıl ögüt *mendin* oġul erdem tile. (DLT-I, 51-15)

ol menden turğuġ boldı. (DLT-I, 462)

bu kün tegsü *mindin* dürüd ol yarın

elig tuttaçımka egirse maña. (AH, 29)

ġalāyık yarattım *mendin* asıġ alsunlar tēp. (KE, 3r-7)

meniñdin bularka öküş miñġ selām. (KB, 61)

suçulma *meniñdin* bu iman tonı. (KB, 393)

2.2.1.2. Teklik İkinci Şahıs Zamirlerde

sendin / sindin

meniñdin açıġ bolsu *sindin* tapuġ. (KB, 596)

tiken urġın ekseñġ çiçek ünmes ol

fesād ağsa *sendin* hayr inmes ol. (MM, 18a-4)

yaramaz *seniṅdin* adınka bu at. (KB, 6)

uçuglı yorıglı tınıglı neçe

tirilgü *seniṅdin* bulup bir içe. (KB, 23)

senden

senden kaçar sundılaç. (DLT-III, 178)

2.2.1.3. Teklik üçüncü Şahıs Zamirlerinde

andın

men *andan* yarmak alturdum. (DLT-I, 223)

kiminṅ yaşı altmış tüketse suqış

tatıḡ bardı *andın* yayı boldı kış. (KB, 367)

2.2.1.4. Çokluk Birinci Şahıs Zamirlerinde

bizdin

bizdin kaçıp turur. (KE, 73r-5)

çevürmen yüz niçe kim kilse miḡnet

cefā sindin daḡı *bizdin* muḡabbet. (MN, C85)

2.2.1.5. Çokluk İkinci Şahıs Zamirlerinde

sizdin

biz *sizdin* burun ĩmān keltürdük müsülmān biz, tēdiler. (KE, 216r-13)

bu cān *sizdin* çıkḡay taḡı körer közüṅg körmez bolḡay. (NF, 280-16)

kamuḡ yaḡut irinli sözi dirler

vefāsızlıḡnı *sizdin* öğrenürler. (MN, C72)

2.2.1.6. Çokluk Üçüncü Şahıs Zamirlerinde

olardın

olardın kalu keldi eḡü törü. (KB, 269)

olardın usanmağ kaçan ol maṅga. (AH, 32)

alardın

men *alardın* asıg alayın tēyü yaratmam. (KE, 3r-8)

anlardın

anlardın alıp feriştelerge bērdi. (KE, 5r-3)

2.2.2. İşaret Zamirlerinde

mundın

yana aydı *mundın* barur men turup. (KB, 476)

hünersizka *mundın* cefā azrak ol. (AH, 442)

mundın burun tuğmışı türemişi yok. (KE, 75r-13)

eger *mundın* artuk bileyin tiseṅg

murād maḫsūduṅgı bulayın tiseṅg. (MM, 3a-10)

andın

andın tamar tükel tuz. (DLT-I, 60-6)

ökünç erse andın azarağ sakın. (AH, 372)

kaçan kelürin bilmesler, korğunçları *andın* turur. (KE, 101r-12)

andın soṅg peygambar ‘aleyhi's-selām baqar. (NF, 20-13)

bu kaç neṅg birikse biregü üze

anıṅdın yırar ol ıduk kut teze. (KB, 343)

bulardın

eger birmeseler *bulardın* zekāt

faḫırniṅg faḫiri vü nā-çäreler. (MM, 12b-4)

2.2.3. Dönüşlülük Zamirlerinde

bağırsağ kişig tut özüṅke yaqın

uwutsuznı *özdin* yırağ tut sakın. (KB, 5528)

rebî° bin haytim raziyallāhu °anhu yigirmi yıl ibni mes°udka hıdmet kıldı takı
özidin °ilm öğrendi. (NF, 237)

2.2.4. Soru Zamirlerinde

nedin / nidin

fesād kılganların, kıan tōkkenlerin *nedin* bildiler. (KE, 5r-10)

saŋga *nidin* uşbu tarab °ayş sürür

meger bilmediŋ sen bu hazret iŋi. (MM, 3a-13)

kimdin

hîle kılayın imkânım yok, kēŋgeş *kimdin* kıolayın. (KE, 78r-1)

kimiŋdin eşitgü kerek söz çımı

sözüg kimke aygu maŋga ay mumı. (KB, 1011)

kayudın

ayıttı *kayudın* kelir sen tiyü

tilekiŋ ne erki sözüŋ ay büğü. (KB, 5961)

2.2.5. Belirsizlik Zamirlerinde

kamuğdın

özünŋni arıg tut *kamuğdın* sınŋar

arıg ol bu begler arıg neŋ sewer. (KB, 4109)

öŋinlerdin

ni miqdār kim ol tende °avret irür

öŋinlerdin örtmek farīza turur. (MM, 5b-2)

3. FONKSİYONLARI

3.1. Hareket İfâde Eden Fiillerle Kullanılarak Yer Bildirir

tegme *yanŋaqtım* budun aklışdı. (DLT-I, 241)

kişi alası *içtin* yılki alası *taştın*. (DLT-I, 91)

balık suwda közi *taştın*. (DLT-I, 379)

ol ol kim tekebbürni *yirdin* salıp. (AH, 267)

3.2. Hareketin Başlangıç Noktasını Bildirir

bu er *yerden* yerge sürülgen. (DLT-I, 525)

kişidin kişiğe kumarı söz ol. (KB, 190)

kümüş kalsa altun *meniñdin* sañga. (KB, 188)

sözünğdin özünğke ökünç kelmesün. (AH, 170)

külse *tişleridin* nür belgürür erdi. (KE, 85v-14)

3.3. Ayrılma, Çıkma, Uzaklaşma İfâde Eden Fiiller Ayrılma (Ablatif)

Hâliyle Kullanılır

beni isrâ³ilga aygıl, biri biriñgiz kılıç birle öltürünğ ya *ewleriñgizdin* bırakıp
çıkınğ. (KE, 127r-18)

olar ikki *ewdin* çıkışdı. (DLT-II, 104)

ol meni *yoldın* ewürdi. (DLT-I, 178)

kaçumaz men *andın* söz aydım kese. (KB, 700)

bizdin kaçıp turur. (KE, 73r-5)

ya⁶nî sen mü sen kim tişilerge ogramadın ve *alardın* kaçdın. (KE, 82r-17)

tegre awıp egrelim

attın tüşüp yügrelim

arlanlayu kökrelim

küçi anıñ kewilsün. (DLT-II, 137)

közden yirusa *köñgülden* yeme yırar. (DLT-III, 366)

ukuşluğ keç er öwke *özdin* yırat. (KB, 322)

yıradı *meniñdin* yigitlik atı. (KB, 375)

3.4. Mecazi Bir Anlamda Ayırmayı İfade Eden Fiiller de Ayrılma Hâliyle Kullanılır

kelse saṅga yolğıra

udın anı odğura. (DLT-II, 192)

kel *ottın* özünğ yul ölümün önge. (AH, 12)

asığsız mizāḥ hem *cebeldin* saḳın. (AH, 346)

... hidāyet birle ağırlap yaman *yoldın* kutkardı. (KE, 1v-6)

kāfirlerni tamuğ *otıntın* korḳuta başladı. (NF, 10-1)

eren erdin örtmiş tig ök hem tişi *tişilerdin* örtkü hem öz kızıdın. (MM, 5a-17)

3.5. Türeyiş, Çıkış, Kaynak ve Malzeme Bildirir

opraq *yasıkdın* tozluğ ya çıkar. (DLT-III, 16)

meniṅdin açığ bolsu *sindin* tapuğ. (KB, 596)

ḥalāyık yarattım *mendin* asıg alsunlar tēp. (KE, 3r-7)

uçmaḥ yigitleriniṅ eki seyyidler kim biz *atamızdın* işitdük. (KE, 200r-11)

ḳara *topraktın* sünbül yarattı. (MN, c6)

tiken urğın ekseṅ çiçek ünmes ol

fesād aḡsa *sendin* ḥayr inmes ol. (MM, 18a-4)

cefā sizdin dağı *bizidin* muḥabbet. (MN, c85)

3.6. Sebep Bildirir

yağı *begdin* udukladı

körüp süni ağıkladı

ölüm anı ḳonukladı

ağız içre aḡu sağdı. (DLT-III, 339)

ukuşka ağırlıḳ *biligidin* kelir. (KB, 472)

tilindin töküldi telim er kanı. (AH, 142)

seniñ *rahmetiñdin* umar men oñga. (AH, 2)

kamuğ tegdeçi neñg *kazādın* erür. (AH, 457)

ukuşuzlar anı *sebebdin* körür. (AH, 458)

ol *yoldın* er hatunlarğa barmak sünnet qaldı. (KE, 7v-18)

3.7. Karşılaştırma Bildirir

yatnıñ yağlıg *tikusinden* öznüñ qanlıg yuğruk yeg. (DLT-III, 43)

teñgizdin kerimrek şahım miñg qata. (AH, 67)

cefā toldı taştı *teñgizdin* eđiz. (AH, 388)

anıñ üçün kim tükel yalawaçlar kamuğ *ayblardın* arıg erdiler, er ermeslik
aybı kamuğ *ayblardın* uluğrak turur. (KE, 82r-9,10)

olarıñ atları uluğ erdi, *atlardındın* ahürleri eđiz erdi, aña aña bilmedi. (KE,
117v-19)

tağı seniñ ümmetiñni cümle peygamberlar *ümmetidin* artuq kıldı. (NF, 10-
9)

eyerlik yügenlik erdi, *kaçırdın* kiçikrek, *eşekdin* uluğrak. (Mir.N, 3-5,6)

3.8. Parça ve Bütün Bildirir

ol eğgüni *yawlaqtan* adırdı. (DLT-I, 177)

buzdan suw tamar. (DLT-III, 123)

bu dünya *neñgindin* yigü keğgülük. (AH, 189)

bañıl aldı anda *ökünçtin* uluş. (AH, 244)

eger yünus balık qarnında namāz *kılğarlardın*, tesbīh *ayğarlardın* bolmasa
erdi kıyāmetğa tegi balık karnında kalğay erdi. (KE, 157r-17)

eger birmeseler *bularđın* zekāt. (MM, 12b-4)

3.9. Cümlede Yer Tamlayıcısı Fonksiyonunda Kullanılır

ol meni *ornumdın* qopurđı. (DLT-II, 72)

kayusı *toğardın* tutar miñg tañguq

kayusı *batardın* tapuğçı anuğ. (KB, 99)

ayıttı *kayudın* kelir sen tiyü

tilekiñg ne erki sözüñg ay büğü. (KB, 5961)

köñgüldin çıkarğıl tawar sukluğın. (AH, 185)

3.10. Cümlede Zarf Fonksiyonunda Kullanılır

öñgdün nelek yalwarmadıñg kaç kata berdiñg tawar. (DLT-I, 498)

bilig bilmegendin bir ança buğun

öz elgin but itip iğim bu tidi. (AH, 123)

andın soñg halâyık barça butğa tapunguçı boldılar. (KE, 19v-5)

karındaşları ol sözni işitip *sewünmişdin* aydılar. (KE, 94r-7)

kökni *yaratmışdın* soñg ol yaratılğan yerni maşırkıdın mağrıbğa tegi kēñgsü yarlıkadı. (KE, 3r-16)

közleri *nedin* körmes boldı? (KE, 93v-19)

anadın tuğmış *kündin* berü üç miñg yıl ömr keçürdi. (KE, 4v-9)

sālihğa peygamberlik *kelmesdin* burun biziñg birle butğa tapungıl, tēyür erdiler. (KE, 31v-12)

kaçan kelürin bilmesler, korğunçları *andın* turur. (KE, 101r-12)

peygāambar ʿaleyhiʿs-selām peygāambarlik *kelmezdin* oza rāst tüşler körü başladı. (NF, 7-4)

kunūt qalsa añgsa rükūʿda kişi *qayıtmazdın* urğay sücudğa başı. (MM, 10a-7)

sañga *nidin* uşbu țarab ʿayş sürür meger bilmediñg sen hazret iği. (MM, 3a-13)

3.11. Edatlarla Kullanılışı

adın

seniñgdin adın yok sañga tuş teñge. (KB, 7)

ötrü

ħasis *neŋdin ötrü* tip özünġ küçe. (AH, 182)

bu bir *aybdın ötrü* başın kesgüçi. (AH, 363)

oza

arı zehri tatġu *aseldin oza*. (AH, 440)

burun

haġ ta[°]ālā *barçadın burun* bir gevher yaratdı. (KE, 3r-9)

sāliħni ma öltürelinġ bizge *azāb tegmesdin burun*. (KE, 36r-3)

soŋ

andın soŋ yèlni yaratdı. (KE, 3r-10)

öŋin

ididin öŋin yok çıġay bay kıtur. (MM, 2a-3)

VII. VASITA HÂLİ (INSTRUMENTAL)

Vasita hâli fiilin kendi vasıtası ile, kendisinin iştiraki ile veya kendisinin ifade ettiği zamanda yapıldığını göstermek için ismin girdiği hâldir. Vasita hâli fiilin ne ile, nasıl, ne zaman yapıldığını bildirir⁹⁷. Fiil vasita hâline eklerle girer. Günümüz Türkiye Türkçesinde vasita hâli eki bir çekim eki olarak kullanımdan kalkmıştır. Bu görevi *ile* edatının ekleşmiş şekli yerine getirir.

1. EKİN YAPISI

Yukarıda dediğimiz gibi vasita hâlinin eki günümüz lehçe ve şivelerinde kullanılmaz. Ek en fazla ET döneminde kullanılmıştır. ET'de vasita hâli eki *-n*'dir. Bu ek yer yer vokal uyumuna uyar. *n* ağzında bazen *-an / -en* olur⁹⁸. Vasita hâli eki, ET'den sonra kalıplaşmaya başlamıştır. Karahanlı Türkçesinden sonra canlılığını kaybetmiş, zaman ifade eden bazı zarflarda kalıplaşmıştır. Kıpçak Türkçesinde de canlı bir ek olarak görülmez. Bunun yerine *birle, bile* edatları yaygınlaşır⁹⁹.

Çağatay Türkçesinde de *-n* vasita hâli eki kalıplaşmış bazı kelimelerde görülür¹⁰⁰. Aynı şekilde Eski Anadolu Türkçesinde de kalıplaşmış birkaç örnekte görülür. Vasita hâlinin fonksiyonu *-ile* edatı kullanılarak ifade edilir¹⁰¹.

Çağdaş Türk lehçe ve şivelerinde vasita hâli eki kullanımdan kalkmış, ancak bazı zaman ifade eden kelimelerde kalıplaşmış olarak bulunmakta, vasita hâlinin

⁹⁷ M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1985, s. 237.

⁹⁸ A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. M. Akalın), Ankara 1988, s. 64; Y. Memmedov, *Orhon Yenisey Abidelerinde Adlar*, Bakı 1979, s. 70-75; G. Aydarov, *Köne Türki Jazba Eskertkişteriniñ Tili*, Almatı 1986, s. 76; T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington 1968, s. 136-137.

⁹⁹ A. Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara 1994, s. 74-75.

¹⁰⁰ J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, (çev. G. Karaağaç), İstanbul 1988, s. 73.

¹⁰¹ F. Kadri Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul 1981, s. 75; G. Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara 1997, s. 68-69.

fonksiyonunu *ile* edatının değişik şekilleri yerine getirmektedir. Bu *ile* edatı lehçe ve şivelere göre değişik şekillerde ekleşmiştir¹⁰².

Karahanlı ve Harezmi Türkçelerine gelince, vasıta hâli iki şekilde karşımıza çıkar. Karahanlı Türkçesinde ek henüz canlılığını kaybetmemiş, Harezmi Türkçesinde ise kalıplaşmaya başlamıştır. Harezmi Türkçesinin sonuna doğru *-n* vasıta hâli eki canlılığını kaybetmiştir.

2. KULLANILIŞI

Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerinde de ekin kullanımını diğer hallerde olduğu gibi iki türlü inceledik.

2.1. İsimlerde

Karahanlı Türkçesinde bazı isimlerde kullanılan *-n* vasıta hâli eki tamamen çekim eki fonksiyonundadır. Harezmi Türkçesi eserlerinde ise zarf yapma fonksiyonunda görülür.

2.1.1. İsim Kök ve Gövdelerinde

ay tolun bolsa *eligin* imlemes. (DLT-I, 82)

eren alpı okuştılar

kıngır *közün* baktıstılar

kamuğ *tolmun* toğuştılar

kılıç kınka *küçün* sıgdı. (DLT-I, 183)

emgeksizin turğu yok munda tamu

edgüleküg körmedip ajun çıkar. (DLT-III, 420)

köngül kimiñg bolsa kalı yok çıgay

kılsa *küçün* bolmas anı toğ bay. (DLT-III, 238)

yaşıl kök bezediñg tümen *yulduzun*

¹⁰² M. Tomanov, *Türki Tilderiniñ Sağıstırmaı Grammatikası*, Almatı 1992, s. 91-92.

kara tün yaruttuñg yaruq kündüzin. (KB, 22)

kalı bolsa elgiñg buğunka uzun

kamuğ eğgülık kıl *kılınçım sözüm*. (KB, 230)

yazuqı bar erse kınağu tutup

yoq erse miñg *eğgün* awıtđu kerek. (KB, 642)

ne türlüg arıgsız arır *yumaqım*

cāhil yup arımaz arıgsız erür. (AH, 111)

yūsuf *açın* suwsız yığlayu yöriyü başladı. (KE, 69v-12)

hem ol aynı körgen yağız yer üze

adakım yöirde köñgöl bulğayur. (KE, 86r-5)

kaçan kim bu toprak kıızıl kañga ewrülse, oğlum hüseyin ol *vaqtım* şehid
bolğay, tedi. (NF, 179-6)

yüzin dağlağaylar kaburğaların

hem *arқан* yaturup qoyup ot qarın. (MM, 12b-17)

2.1.2. Çokluk Eki Almış İsimlerde

anın uş çıkardım bu türki kitib

kerek kıl tap ey dōst kerek kıl itip

bitidim bu tañsuk turaf *sözlerin*

kalı barsa özüm sözüm kalsu tip. (AH, 475)

2.1.3. İyelik Eki Almış İsimlerde

kuş *kanatın*, er *atın*. (DLT-I, 34)

bilig bilmegendin bir ança buğun

öz *elgin* but itip idim bu tidi. (AH, 124)

2.2. Zamirlerde

2.2.1. Şahıs Zamirlerinde

menin

er at *menin* yawrayur. (DLT-III, 278)

menin köksegüçi mini qalmadı

asıg kılmadı sü itiglig tolum. (KB, 4830)

senin / anın

tarikatda şohbet kılayın tiseñg

munuñg tañkıkımı bileyin tiseñg

siz ikki tilegi kerek bolsa bir

senin ol *anın* sen bolayın tiseñg. (MM, 20a-7)

2.2.2. İşaret Zamirlerinde

munın

munın aydı bolğay bilig birgüçi

saqalsız kerek tip idiş tutğuçı. (KB, 2919)

munın qoğtı ʻābid tapuğka udup. (KB, 6385)

anın

anın qaçtı zāhid oğul kız qoğup

begim özin oğurladı

yarag bilip oğurladı

uluğ teñgi ağırladı

anın qut qıw turı toğdı. (DLT-I, 300)

tegre awıp egrelim

attın tüşüp yügrelim

arslanlayu kökrelim

küçi *anın* kewilsün. (DLT-II, 137)

ajunçığa erdem kerek miŋg tümen
anın tutsa il kün kiterse tuman. (KB, 285)
akı er biligni yete bildi kör
anın sattı malın şenā⁹ aldı kör. (AH, 238)
anın uş çıkardım bu türkî kitip. (AH, 473)
yalavaç uruğı için bu arıg
anın munça tenĝlig idi sınyur. (KE, 86r-9)

2.2.3. Dönüşlülük Zamirlerinde

yarın tutğa men rûze tip bilmegi
bu niyyet irür bil kişi öz *özün*. (MM, 11a-7)

3. FONKSİYONLARI

3.1. Fiilin Hangi Vasıtayla Yapıldığını Bildirir

alın arslan tutar; *küçin* oyuk tutmas. (DLT-I, 81)
taĝıg *ukrukın* egmes. (DLT-I, 100)
er at *menin* yawrayur. (DLT-III, 278)
elgin taşup bërmiş aşıg başra kakar. (DLT-I, 102)
satulayu sayraşıp tatlıg *ünün* kuş öter. (DLT-III, 194)
kökiş turna kökte *ünün* yanĝkular. (KB, 74)
ilig edgü *közün* bağa türçidi. (KB, 609)
bezedim kitābnı nevādir *sözün*. (AH, 77)
bir *elgin* tutup şehd birin zehr katar. (AH, 206)
bahılka katıg ya *oğun* kezlegil. (AH, 228)
ay tolun bolsa *eligin* imlemes. (DLT-I, 82)

3.2. İş ve Hareketin Tarzını Bildirir

baĝkıl aŋgar *edgülekün* aĝzın küle. (DLT-I, 129)

süsi *otun* oruldi. (DLT-I, 195)

nelük aňgar biliştim

kuşçup taķı kawuştum

*tüzünlük*in kayıştım

alķtı meniň yayımı. (DLT-III, 188)

emgeksizin turģu yok munda tamu

edgülik körmedip ajun çıkar. (DLT-III, 420)

birin birin miň bolur

tama tama köl bolur. (DLT-III, 360)

yazukı bar erse kınaģu tutup

yok erse miň edģün awıtģu kerek. (KB, 642)

kalı korķmasa sen *küçün* korķıtur. (KB, 656)

resul erni otķa *yüzün* atģuķı

til ol tidi yıģ til yul ottın yüzüň. (AH, 159)

birin kelse raķat kelür renc *onun*. (AH, 210)

ol taķı bir yaňgakladı, yūsuf *yüzün* tüşdi. (KE, 70r-3)

yūsuf açın suwsız yıģlayu yöriyü başladı. (KE, 69v-12)

nēçe künke tegi kamuģ şahābe *birin birin* kelip bey^cet bērdiler. (NF, 94-11)

yüzün dāģlaģaylar kaburģaların

hem *arķan* yaturup koyup ot ķarın. (MM, 12b-17)

3.3. Sebep Bildirir

neňgin tutar bekleyü özi yemes

saranlıkın yıģlayu altun yıģar. (DLT-I, 504)

usıtģan ķuyaş kapsadı

umunçluģ ağaş yaysadı

ertiş suwın keçsedi

budun *anın* ürküşür. (DLT-I, 155)

kuzgun yaŋgan sayrap *anın* üni büter. (DLT-III, 240)

anın ıdıtı dünyā taŋguqlar tüze. (KB, 93)

anın öz tili öz başını yiyür. (AH, 120)

sen artağ sen *anın* ajun artadı. (AH, 395)

munın aydı bolğay bilig birgüçi

sağalsız kerek tip iğiş tutğuçı. (KB, 2919)

3.4. Zaman İfadelerinde Zamanın Tasviri İçin Kullanılır

ögür sürüg koy tēwi yundı bile

yumarlayu *erkenin* sütün sağar. (DLT-I, 389)

ol kar kamuğ *kışın* iner. (DLT-II, 204)

künün yimedi kör *tünün* yatmadı. (KB, 38)

°asel tatrup *ilkin* tamağ tatıtıp. (AH, 207)

hağ te°alā ol *vaktın* ol kim dünyānı yarattı. (NF, 391-16)

3.5. Cümlede Zarf Fonksiyonunda Kullanılır

3.5.1. Hâl Zarfı Olarak Kullanılır

öğren *anıŋ* biligin künde *aŋgar* baru

kotkılıkın tapıŋıl çoğğıl küwez naru. (DLT-II, 140)

ünin ötti keklik küler katğura. (KB, 76)

bilig birle sözle kamuğ sözni sen

biligin bedük bil kamuğ özni sen. (KB, 209)

iligke ötündi *adakin* turup. (KB, 578)

yā şalih yer yüzinde meniŋg kullarım bar kim cihān olarıŋg birle *adakin* turur.

(KE, 37r-6)

köŋgöl kimiŋg bolsa qalı yok çığay

kılsa *küçün* bolmas anı toğ bay. (DLT-III, 238)

hem ol aynı k rger yagız yer  ze

adakin y rde köngül bulgayur. (KE, 86r-5)

3.5.2. Zaman Zarfı Olarak Kullanılır

yazın katıglansa *kışın* sewnür. (DLT-III, 159)

negü tir eşitgil biliglig tilin

iwe kılmış işler ökünç *yılın*. (KB, 631)

kaçan kim bu toprak kızıl  anga ewr lse, oğlum hüseyin ol *vaktin* şeh d
bolgay, tedi. (NF, 179-6)

VIII. EŞİTLİK HÂLİ (EKVATİF)

Eşitlik hâli isimlerin eşitlik, benzerlik, gibilik, kadarlık ifade eden hâlidir. Kelime gruplarında ve cümlede fiilin nasıl, ne şekilde yapıldığını oluş ve yapılış tarzını ifade etmek için isim, eşitlik hâline girer¹⁰³. İsmi bu eşitlik hâli eklerle yapılır, bu eklerle eşitlik ekleri denilir. Bu eşitlik ekleri günümüz Türkiye Türkçesinde *-ça / -çe*, *-ca / -ce*'dir.

1. EKİN YAPISI

ET'de eşitlik hâli ekleri *-ça / -çe*'dir. A. V. Gabain bu ekin muhtemelen erimiş bir eski son çekim edatından oluştuğunu düşünür¹⁰⁴.

Kıpçak Türkçesinde eşitlik hâli eki ET'de olduğu gibi *-ça / -çe* şeklinde kullanılmıştır¹⁰⁵. Çağatay Türkçesinde de eşitlik hâli ekleri sedasız yani *-ça / -çe* şeklindedir¹⁰⁶.

Eski Anadolu Türkçesinde eşitlik hâli ekleri hem *-ça / -çe*, hem de *-ca / -ce* şekilleriyle kullanılır¹⁰⁷.

Eşitlik hâli ekleri, günümüz Türkçesinde işlevini kaybedip çekim halinden çıkma eğiliminde olduğu için çağdaş Türk lehçe ve şiveleri ile ilgili gramerlerde genellikle yer almazlar¹⁰⁸.

¹⁰³ M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1985, s. 228, 239.

¹⁰⁴ A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. M. Akalın), Ankara 1988, s. 65; Ayrıca bkz. T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington 1968, s. 136; Zeynep Korkmaz, "Türk Dilinde +ça Eki Ve Bu Ek İle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme", *AÜ. DTCF Dergisi*, C. XVII, S. 3-4, Ankara 1960, s. 275-358.

¹⁰⁵ A. Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara 1994, s. 75-76.

¹⁰⁶ J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, (çev. G. Karaağaç), İstanbul 1988, s. 72-73.

¹⁰⁷ F. Kadri Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul 1981, s. 72-73; G. Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara 1997, s. 74-77.

¹⁰⁸ M. Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara 1998, s. 137; Ayrıca bkz. F. Zeynalov, *Türk Dillerinin Mügayiseli Grammatikası*, Bakı 1973, s. 44, 61.

Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerinde eşitlik hâli eki canlılığını devam ettirmekte ve ET'deki şekliyle *-ça / -çe* olarak kullanılmaktadır. İsimlere ve zamirlere eklenişinde bir fark yoktur. İşaret zamirleri ile kullanılan eşitlik hâli eki zamirlerde kalıplaşmalara sebep olmuştur.

2. KULLANILIŞI

Eşitlik hâli ekinin kullanımını isimlerde ve zamirlerde olmak üzere iki kategoride inceledik.

2.1. İsimlerde

2.1.1. İsim Kök ve Gövdelerinde

edgölüküg *uğança* eligiñg bile telim kıl. (DLT-I, 44-2)

tünle bulit örtense ewlük urı *keldürmişçe* bolur.

tañgda bulit örtense ewge yağı *kirmişçe* bolur. (DLT-I, 251)

ne eđgü neñgerdi bu devlet kelip

yana barmaz erse *tilekçe* yelip. (KB, 1077)

tutamça tiriglik tüker alqınur

isiz eğgü erse kör atı kalur. (KB, 5265)

tutayın yā kisrā yā *kayşarça* boldum

yā şeddād u ʿād teg tağı uçmağ ittim. (KB, 6547)

senin rüzgārīñg bu *köñgölçe* kılın. (AH, 414)

unarça ayayın yarı bir mañga. (AH, 4)

yana antın ötüp bir uluğ ferişte kördüm yetmiş başlıq, boyı bu *dünyāça* bar erdi. (Mir.N, 16-15)

2.1.2. Çokluk Eki Almış İsimlerde

İncelediğimiz metinlerde çokluk eki almış isimlerde *-ça / -çe* eşitlik ekinin kullanımına rastlamadık.

2.1.3. İyelik Eki Almış İsimlerde

uluğ *boldukuñgça* tüzünrek bolup. (AH, 355)

men seniñ *köñgliñgçe* hüküm kılayın tedi. (KE, 21v-6)

öz boyınıñ *ağırınça* kümüş, *ağırınça* altun... (KE, 75v-6)

°arab *tilinçe* aña edim atayurlar. (KE, 8r-10)

tofrak *turmuşınça* körklüg bolur. (KE, 8r-12)

olar *aymışınça* senā hamd şükr

ayur miz ilāhī ni kim aydılar. (MM, 1a-9)

2.2. Zamirlerde

2.2.1. Şahıs Zamirlerinde

Eşitlik hâli eki şahıs zamirlerinde pek kullanılmamaktadır.

mençe / minçe

bu kün munda *minçe* kimi iş kılayı

ya kimke büteyi kimi dōst tutayı. (KB, 6580)

meniñgçe

ol *meniñgçe*. (DLT-III, 207)

anıñgça

ol *anıñgça*. (DLT-III, 207)

2.2.2. İşaret Zamirlerinde

İşaret zamirlerinde kullanılan eşitlik hâli eki genellikle kalıplaşmaya sebep olur.

munça

bu türlüğ çiçek yirde *munça* beğiz. (KB, 96)

nelük malğa *munça* köñgöl bamaķıñg. (AH, 183)

munça yıl boldı mañga tapuğ kıldıñgız. (KE, 85r-21)

büter *munça* birle bu niyyet işi. (MM, 9a-7)

ança

awçı neçe al bilse ağığ ança yol bilir. (DLT-I, 63)

ödlek işin bilip tur ança aňgar tirengil. (DLT-III, 233)

2.2.3. Dönüşlülük Zamirlerinde

İncelediğimiz metinlerde dönüşlülük zamirlerinde eşitlik hâli ekinin kullanılmadığı görölmektedir.

2.2.4. Soru Zamirlerinde**neçe / niçe**

awçı neçe al bilse ağığ ança yol bilir. (DLT-I, 63)

neçe yitik biçek erse öz sapın yonumas. (DLT-I, 384)

karımaz bu eğgü neçe yıllasa. (KB, 347)

neçe me hatalıđ kul ersem saňga. (AH, 38)

tirip birür erseňg neçe tirse tir. (AH, 248)

niçe haşmet ne sultan bolsa bolsun. (MN, c137)

kança

kança bardıňg ay ođul. (DLT-I, 74)

kanı kança bardı kişilik isiz. (AH, 386)

3. FONKSİYONLARI

Eşitlik hâlinin esas fonksiyonu benzerlik eşitlik ve mukayese ilişkisi kurmaktır. Eski Türkçeden günümüze kadar bu fonksiyonu eşitlik eki dediğimiz *-ça / -çe* eki yerine getirmekle beraber; yine Eski Türkçeden itibaren bazı edatlar (*teg, kibi, kadar, göre* v.b.) eşitlik hâlinin fonksiyonu için kullanılmıştır. Bu sebeple de eşitlik hâlinin fonksiyonlarından bahsedilirken "gibilik, görelilik, kadarlık" ifade ettiğinden bahsedilir¹⁰⁹.

¹⁰⁹ M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1985, s. 239.

Eşitlik hâli ile ilgili olarak Zeynep Korkmaz'ın konuyu bütün yönleriyle ele alan bir incelemesi vardır¹¹⁰. Eşitlik hâlinin fonksiyonlarını incelerken biz de Z. Korkmaz'ın yapmış olduğu fonksiyonlarla ilgili sınıflandırmaya büyük ölçüde bağlı kaldık.

3.1. Nitelik Bakımından Eşitlik ve Benzerlik Bildirir

Eklendiği isim ile fiil arasında nitelik esasına dayanan eşitlik ve benzerlik ilişkisi kurar¹¹¹. Vasıf bakımından bir eşitlik olan bu fonksiyonu bugünkü Türkiye Türkçesinde *gibi* ve *kadar* edatları da yerine getirir.

Ekin bu fonksiyonu Köktürk ve Uygur Türkçelerinde daha canlı iken Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerinde birkaç örnek dışında pek kalmamış gibidir. Cümlede bu fonksiyonun yerine getirilmesi için sentakstan faydalanılmış ve *teg* edatı *-ça* ekinin bu görevini üstlenmiştir.

tünle bulıt örtense ewge urı *keldürmişçe bolur*

tañgda bulıt örtense ewge yağı *kirmişçe bolur*. (DLT-I, 251)

kimi sewdim erse sewüg *cânça* tuttum

cefâ keldi andın kimi met seweyi. (KB, 6578)

burunğı kul nelük kitmes sen tēp köngli *tilemişinçe* urdı. (KE, 159r-3)

3.2. Nicelik Bakımından Eşitlik Bildirir

Eşitlik hâli bu fonksiyonuyla büyüklük ve miktar bakımından bir eşitlik gösterir. Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerinde *-ça* eki bu fonksiyonuyla bolca kullanılmıştır.

ukuşsuz kişi bir *awuçça* tetig. (KB, 297)

boğuzka *yyimçe* ajunda yidim tap

eginke *keğimçe* eginde keğim tap. (KB, 3800)

küsemiş ayu birdi *barça* sözün. (KB, 508)

¹¹⁰ Z. Korkmaz, "Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek İle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme", AÜ. DTCF Dergisi, C. XVII, S. 3-4, Ankara 1960, s. 275-358. (Z. Korkmaz, Türk Dili Üzerine Araştırmalar I. Cilt, Ankara 1995, s.12-84).

¹¹¹ Z.Korkmaz, agm, s.15.

yatu krdi ança usı kelmedi

tüni boldı *yıla* yitip bolmadı. (KB, 5969)

unarça ayayın yarı bir maŋga. (AH, 4)

z boyınıŋ *ağırınça* kümüş, *ağırınça* altun... (KE, 75v-6)

olar *aymışına* senā ħamd Şükr

ayur miz ilāhı ni kim aydılar. (MM, 1a-9)

3.3. İzâfi Eşitlik Bildirir

Eşitlik hâli bu fonksiyonuyla görelilik bildirir, izafet ilişkisine dayanan bir fonksiyondur.

tilekçe tiril in farıĝ kadĝusuz. (AH, 415)

imām muĥammed ewge kirdi, tişi *sonĝına* kirdi. (KE, 82v-9)

ysuf aydı: zeliĥā *kŋĝline* meni urĝıl. (KE, 91r-11)

arab *tilinçe* suw edişi tmek bolur. (KE, 96v-2)

men seniŋ *kŋĝlŋĝe* ĥkm kılayın tdi. (KE, 21v-6)

3.4. Sınırlama Bildirir

Eşitlik ekinin sınırlama fonksiyonu hakkında Z. Korkmaz Şöyle der: " Ek, yönelme hâlimden sonra gelerek, mekânda yn ve sınırlama gösterir. Bu kullanılışta a) yn belirleyen yönelme hâlinin, b) yönü sınırlayan +a ekinin görevleri olmak üzere iki vazife unsuru birleşmiş durumdadır"¹¹². Konunun devamında yazar, ekin başlangıçta muhtemelen eşitlik nansı ile kullanıldığını söyler ve Eski Türkçeden bazı örnekler verir. *altun yışĝaa* ifadesinde ilk tasavvurun "Altun Yış'a kadar bir mesafe" tarzında olduğunu söyler. Ayrıca burada yönelme hâlinin, aynı kavramı ifade etmek üzere birlikte kullanılan edat ve ek ile edatın birbirinin yerine geçmesi suretiyle meydana gelmiş olabileceğini söyler ve meselâ *altun yışĝa tegi* =altun yışĝaa; *künke*

¹¹² Z. Korkmaz, agm, s.27.

tegi=künkeçe şeklinde açıklayarak +*ça* ekindeki sınırlama görevinin daha sonraki merhaleye girdiğini söyler¹¹³.

Bize göre eşitlik hâlinin bu fonksiyonu -*ça* eşitlik ekinin yapısı hakkında ip uçları verebilir. A. Von Gabain eşitlik hâlinin ve onun ekinden bahsederken "Aynı zamanda kelime teşkil eden bu ek, muhtemelen, sakatlanmış (verstümmelte) eski bir son çekim edatıdır. Artık, tek başına bir manası olmadığı için hal ekleri içine alınmıştır"¹¹⁴ demektedir. Eşitlik hâlinin ifadesi için Türk dilinin bütün dönemlerinde -*ça* ekiyle paralel olarak *teg*, *tegi* edatlarından da yararlanılması bu -*ça* ekinin bir son çekim edatından yıpranma ile oluştuğunu düşündürür. Ayrıca -*ça* ekinin sınırlama fonksiyonunda yönelme hâli ekinin üstüne gelmesi de düşündürücüdür. Gerçi Z. Korkmaz bunu, "yönü belirleyen yönelme hâliyle, yönü sınırlayan +*ça* ekinin " görevlerinin birleşmesine bağlamaktadır, ama iki hâl ekinin her birinin kendi fonksiyonuyla canlı olarak aynı kelimedeki kullanılması Türkçe için normal bir durum değildir. Türk dili tarihi boyunca ara sıra görülen hâl eklerinin üst üste kullanılmasının sebebinin, hâl eklerinden birinin fonksiyonunu kaybetmesi ve kalıplaşarak tek başına bir isim gibi muamele görmesi sonucu başka bir hâl ekini alabilmesiyle açıklayabiliriz. Ya da bir hâl ekinden sonra gelmiş gibi görünen ikinci bir hâl ekinin aslında ek olmayıp edatların yıpranarak ek gibi görünmesine bağlayabiliriz. Burada da böyle bir durum söz konusu olmalıdır. Yıpranarak ek gibi görünen bu edat da sınırlandırma ifade eden *teg* edatıdır. M. Öner'in "Türkçede Edatlı (Sentaktik) İsim Çekimi" adlı makalesinde "*teg* ~ *çen* (sınırlandırma)" edatlarını birleştirmesi de bu ekin edattan geliştiğini doğrular niteliktedir¹¹⁵. Yine aynı makalede, *teg* ~ *çen* edatının Osmanlı ve Gagauz Türkçelerinde -*dan* / -*den*, Azeri Türkçesinde -*çan* / -*çen*, Çuvaş Türkçesinde ise -*çen* / -*ççen* şeklinde eklediğini görüyoruz¹¹⁶. -*ça* eşitlik eki de muhtemelen -*ya* da en azından bu fonksiyonuyla- *teg* edatının *çan* / *çen* şeklinden çıkmış olmalıdır. Ekin aşağıda verdiğimiz örneklerde yönelme hâli ekinden sonra kullanılması ve bu yönelme hâlinin fonksiyonunu kaybetmemesi de - *ça* ekinin belki de hâlâ edat gibi hissedilmesiyle ilgili olabilir. Günümüz Türkiye Türkçesinde eşitlik hâlinin sınırlan-

¹¹³ Z. Korkmaz, agm, s.27-28.

¹¹⁴ A.von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. M. Akalın), Ankara 1988, s. 65.

¹¹⁵ M. Öner, "Türkçede Edatlı (Sentaktik) İsim Çekimi", *Türk Dili*, S. 565 (Ocak 1999), s. 15.

¹¹⁶ M. Öner, agm, s. 15.

dırma fonksiyonu için *kadar* edatı kullanılmaktadır. Fakat bazı Anadolu ağızlarında *şimdiyece*, *ahşamaca*, *o zamanaca* şekilleriyle birlikte *şimdiyecek*, *yassıyacağ*, ve *hindiyeçen*, *savahacan* şekilleri bilhassa dikkat çekicidir¹¹⁷.

ilāhī *imdiğeçe* biregü erdi yana altağu aṅga eş boldılar. (KE, 86v-18)

aṅgaça rızā bērdi. (KE, 82v-11)

3.5. Partisiplere Eklenerek Çeşitli Zarflar Oluşturur

edgüleküg *uğança* eliginḡ bile telim kııl. (DLT-I, 44-2)

tünle bulıt örtense ewlük urı *keldürmişçe* bolur

taṅda bulıt örtense ewge yağı *kirmişçe* bolur. (DLT-I, 251)

senāmu ayuḡay sezā bu tilim

unarça ayayın yarı bir maṅga. (AH, 4)

3.6. Zamirlerde Kalıplaşarak Sıfat ve Zarf Olarak Kullanılabilir

nelük malķa *munça* suķ ol bu özünḡ. (AH, 429)

nelük malķa *munça* köṅgöl bamaḡınḡ. (AH, 183)

munça yıl boldı maṅga tapuḡ kıldınḡız. (KE, 85r-21)

ozakı bilge *ança* aymış. (DLT-I, 88)

awçı *neçe* tef bilse adıḡ *ança* yol bilir. (DLT-I, 332)

neçe kördüm erse isizler işi. (KB, 248)

öṅgi kopmış arkış *neçe* kiçgölüg. (AH, 180)

niçe haşmet ne sultan bolsa bolsun. (MN, c137)

kança bardınḡ ay oḡul. (DLT-I, 74)

yılan yarpuzdın kaçar, *kança* barsa yarpuz utru kelür. (DLT-III, 40)

¹¹⁷ bkz. Z. Korkmaz, agm, s.29.

3.7. Cümlede Zarf Fonksiyonunda Kullanılır

Eşitlik ekleri ismi yalnız fiillere bağladığından eşitlik hâli cümlede zarf olarak kullanılır.

ne eđgü neñg erdi bu devlet kelip

yana barmaz erse *tilekçe* yelip. (KB, 1077)

sunup *tutmışımça* eğerdim sözüg

kelü birdi ötrü yıparı bura. (KB, 6619)

senin rüzgārīñg bu *könğülçe* kılın. (AH, 414)

biz bu teweni *öltürmeginçe* mundın ırtulmas biz. (KE, 35r-13)

IX. YÖN GÖSTERME HÂLİ (DİREKTİF)

Yön gösterme hâli kelime gruplarında ve cümlede fiilin kendi yönünde yapıldığını göstermek için isim yön gösterme hâline girer. Bu hâlin ekleri yön gösterme ekleridir¹¹⁸. Yön gösterme ekleri yer ve yön ile ilgili isimlere gelerek fiilin yönünü belirler. Bu fonksiyonlar ancak tarihi devirler için söz konusudur. Günümüz Türkçesinde yön gösterme hâlinin morfolojik çekimi kullanılmamaktadır. Ancak bazı zarflarda kalıplaşmış olarak bu ekleri görebiliriz.

1. EKİN YAPISI

Yön gösterme ekleri ET'de canlı olarak görülmektedir. Bu hâli ifade eden yön gösterme ekleri birkaç şekilde görülmektedir. Bu ekler *-garu / -gerü, -ra / -re* ve *-ru / -rü* şekillerinde görülür¹¹⁹.

Kıpçak, Çağatay ve Eski Anadolu Türkçeleri için canlı bir çekim olmayan yön gösterme ekleri ile kalıplaşmış bazı zarflar görülür¹²⁰.

Çağdaş Türk lehçe ve şivelerinde de yön gösterme ekleri çekim eki olarak kullanılmadığından bazı gramerlerde isim çekimi içinde yer almazlar. Bazı gramerler de arkaik bir çekim eki olarak yön gösterme eklerine yer verir. Özellikle bazı Türk lehçe ve şivelerinde de zamirlerde ve yer ifade eden zarflarda bu ek görülmektedir¹²¹.

Karahanlı ve Harezmi dönemlerine gelince; bu dönem eserlerinde ekin üç şeklini de görüyoruz 1) *-garu / -gerü, -karu / -kerü* 2) *-ra / -re* 3) *-ru / -rü*. Karahanlı

¹¹⁸ M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1985, s. 241.

¹¹⁹ A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. M. Akalın), Ankara 1988, s. 65 (Yazar, eserinde yön hâli için sadece *-garu / -gerü*, nadiren de *-karu / -kerü* şekillerinin kullanıldığını gösterir, *-ra / -re* ve *-ru / -rü*'yü yön gösterme eki olarak değerlendirmez); Y. Memmedov, *Orhon-Yenisey Abidelerinde Adlar*, Bakı 1979, s. 52-55.

¹²⁰ bkz. A. Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara 1994, s. 76; J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, (çev. G. Karaağaç), İstanbul 1988, s. 74; F. Kadri Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul 1981, s. 73.

¹²¹ bkz. M. Tomanov, *Türki Tildlerinin Salıstırmalı Grammatikası*, Almatı 1992, s. 92-93.

Türkçesinde özellikle DLT'de yön gösterme hâlinin *-ğaru / -gerü* eki ile yapılan şekli birkaç örnekte de olsa canlı olarak görülmektedir. Fakat Harezmi Türkçesi eserlerinde gördüğümüz *taşkaru*, *ilgeri* ve *artkaru* şekilleri kalıplaşmış örneklerdir. Ayrıca bazı kelimelerde görülen *-kar*, *-ar* şekilleri ile zamirlerde görülen *-nğar* şekli bu ekten kısalma sonucunda ortaya çıkmıştır.

2. KULLANILIŞI

Yön gösterme ekleri isimlerde ve zamirlerde olmak üzere iki kategoride incelendi; ayrıca ekin çeşitlerine göre de kendi içinde bir tasnife tabi tutuldu.

2.1. İsimlerde

-ğaru / -gerü, -geri, -karu / -kerü

bolsa kimiñg altun kümüş irle iter

anda bolup *teñgrigerü* tapgın öter. (DLT-III, 251)

kış *yayğaru* süwlenür. (DLT-III, 278)

içkerü kiregelü ıdmadı *tışğaruma* çıkaru bilmedi. (KE, 11v-7)

içindeki suwnı *taşğaru* saldılar. (KE, 25v-10)

zeliñhâni körmeyin tıp *artkaru* baqtı. (KE, 81v-13)

yūsuf *ilgeri* zeliñhâ soñgınça yétinçi kapuğda yūsufğa yetdi. (KE, 83v-5)

siz İmândın yüz ewrüp *artkaru* kayıtgay sizler. (NF, 93-4)

-aru, -ar < -karu

küniñge beğüyür *yoğaru* ağar. (KB, 731)

yoğar kopup segrdim. (DLT-I, 142)

bilig birle ʿâlim *yoğar* yoğladı. (AH, 101)

-ra / -re

elgin taşup bérmiş aşığ *başra* kaçar. (DLT-I, 102)

tamğa suwı *taşra* çıkıp tağığ öter. (DLT-I, 424)

tağığ *közre*, tikenig *tüpre*. (DLT-II, 280)

kimi *içre* oldurup

ıla suwın keçtimiz. (DLT-III, 235)

kimersenî miñg yolu orğak birle *ortara* yarsalar taķı miñg yolu qaynar suwnı tepesiñge koysalar taķı miñg yolu kılıç birle çapsalar niçe teñglik emgense mañga andağ erdi. (KE, 56v-1)

2.2. Zamirlerde

Yön gösterme ekinin zamirlerde görülen şekli, bazen yönelme hâlinin ifadesi için kullanılmıştır. (Bkz. 4.2.2.) Ek, zamirlerde sadece şahıs ve işaret zamirlerinde kullanılmıştır.

2.2.1. Şahıs Zamirlerinde

mañgar

mañgar tegdi mundağ biliglig sözi. (KB, 292)

[*mañggar* tegdi mundağ biliglig sözi. (KB-A, 12)]

mañgar ıdğıl anda öküş rahmetin. (KB, 395)

[*mañga* ıdğıl iş ay ıdim rahmetiñg. (KB-A, 26)]

iki öz körüşmek tilese küsep

mañgar kelme sen men barayın tilep. (KB, 3698)

[iki öz körüşmek tilese küsep

mañga kelme sen men barayın tilep. (KB, 3698-c17)]

sañgar

sañgar oq sığındım umınçım *sañga*. (KB, 29)

bayat birsü küç bu tapuğ kılguğa

kedezsü *sañgar* öz tapuğ yazguğa. (KB, 600)

ay eđgü *sañgar* kim toğar ay mañga. (KB, 923)

[ay eđgü *sañga* kim toğar ay mañgga. (KB-A, 29-923)]

cefâçi bu dünyâ cefâ kıl añar

cefâ kılsa ötrü yaraşur *saŋgar*. (KB, 3088)

aŋgar

beg *aŋgar* at bérdi. (DLT-I, 79)

köŋglüm bolur *aŋgar* sağ. (DLT-I, 89)

kelse kişi atma *aŋgar* örter küle. (DLT-I, 129)

baqqıl *aŋgar* eğgülıkün ağzın küle. (DLT-I, 129)

aŋgar sözledi sözni barça ilig. (KB, 762)

yalawaç *aŋgar* birdi iki kızın. (KB, 56)

[yalawaç *aŋga* berti iki kızın. (KB-A, 9)]

aŋgar pend naşihât asığsız erür. (AH, 110)

ökünç ol *aŋgar* yok oŋg anda adın. (AH, 116)

kim ol yolsuz erse *aŋgar* kiŋgrü yol. (AH, 412)

kızınıŋ közi bir yigitke tüşdi *aŋgar* ʿaşıđ boldı, yigit me *aŋga* ʿaşıđ boldı.
(KE, 28r-15)

aŋgar meŋgzegen yok kamuğdın arığ. (MM, 2b-14)

zekât birmese kim mālından üze

kamuğ ʿatını ururlar yüze

aŋgar imān islām asığ kılmağay

zekātını arıtıp ıoyarlar köze. (MM, 12b-15)

kerek kim *aŋgar* ʿalāk berseŋg tağı anı oğlum yezidke cüftlendürsem. (NF,
180-8)

kevfeniŋ begi ʿubeyd ibnü ziyād erdi, *aŋgar* üküş māl ığa bérdi. (NF, 184-2)

2.2.2. İşaret Zamirlerinde

muŋgar

muŋgar meŋgzetür söz sınağış kişi. (KB, 245)

muŋgar meŋgzetü keldi türkçe meşel. (KB, 319)

tözü tın tokıǵlı açıp tođǵuçı

muñgar boldı muñluǵ tiriǵ bolǵuçı. (KB, 4403)

adınsıǵ körür men bu kün kılq itig

şerīʿatde *muñgar* menizlig bir mesʿele bar. (KE, 6r-11)

şehādet kulavuz saʿadet refik

muñgar islām ihsān haqıqat nişan. (MM, 2a-16)

bu yaǵşı oǵlan bolǵay, zīnhār *muñgar* yaǵşı terbiyet kılǵıl. (NF, 112-16)

añgar

añgar eymenür men ay bilge tetig. (KB, 77)

meniñ me özüm kör *añgar* oqşadı. (KB, 746)

kerem bir binā teg *añgar* hilm ul ol. (AH, 341)

3. FONKSİYONLARI

3.1. Hareketin Yönünü Bildirir

bolsa kimiñg altun kümüş irle iter

anda bolup *teñgrigerü* tapǵın öter. (DLT-III, 251)

kış *yayǵaru* süwlenür. (DLT-III, 278)

bir birgerü yörkeşip

yalñguq anı tañǵluşur. (DLT-I, 395)

içindeki suwnı *taşǵaru* saldılar. (KE, 25v-10)

sañgar oq açar men muñgum hem takım. (KB, 391)

könǵlüm *añgar* emitti. (DLT-I, 214)

koşnı konum uǵışqa kılǵıl *añgar* aǵırlıq. (DLT-I, 114)

elgin taşup bérmiş aşıǵ *başra* kaqar. (DLT-I, 102)

3.2. Bazen Zamirlere Eklenen Yön Gösterme Eki Yönelme Hâli Fonksiyonunda Kullanılabilir

maṅgar ıdğıl anda öküş raḥmetin. (KB, 395)

[*maṅga* ıdğıl iş ay ıdim raḥmedinğ. (KB-A, 26)]

iki öz körüşmek tilese küsep

maṅgar kelme sen men barayın tilep. (KB, 3698)

[iki öz körüşmek tilese küsep

maṅga kelme sen men barayın tilep. (KB, 3698-c17)]

ay eğgü *saṅgar* kim toğar ay maṅga. (KB, 923)

[ay eğgü *saṅga* kim toğar ay maṅğa. (KB-A29, 923)]

kelse kişi atma *aṅgar* örter küle

baḳkıl *aṅgar* eğgülükün ağzın küle. (DLT-I, 129)

yalawaç *aṅgar* birdi iki kızın. (KB, 56)

[yalawaç *aṅga* berti iki kızın. (KB-A, 9)]

aṅgar pend naşihât asıgsız erür. (AH, 110)

kızıninğ közi bir yigitke tüşdi *aṅgar* ‘aşık boldı, yigit me *aṅga* ‘aşık boldı.

(KE, 28r-15)

bu yaḥşı oğlan bolğay, zīnhār *muṅgar* yaḥşı terbiyet kılğıl. (NF, 112-16)

3.3. Cümlede Zarf Fonksiyonunda Kullanılır

içkerü kiregelü ığmadı *tışgaru* ma çıkaru bilmedi. (KE, 11v-7)

zeliḥānı körmeyin tēp *artkaru* baḳtı. (KE, 81v-13)

yūsuf *ilgeri* zeliḥā soṅinça yetinçi kapuğda yūsufğa yetdi. (KE, 83v-5)

küniñge beğüyür *yokaru* ağar. (KB, 731)

kimde işi yükseben *yokar* ağar. (DLT-I, 320)

bilig birle ‘ālim *yokar* yokladı. (AH, 101)

kimi *içre* oldurup

ıla suwın keçtimiz. (DLT-III, 235)

saķış *içre* künüm toğdı. (DLT-III, 247)

tamğa suwı *taşra* çıķıp tağığ öter. (DLT-I, 424)

kimersenı miňg yolu orđak birle *ortara* yarsalar taķı miňg yolu ķaynar suwnı
tepesiňge koysalar taķı miňg yolu ķılıç birle apsalar niçe teňglik emgense
maňga andađ erdi. (KE, 56v-1)

bilge erig bulup sen baķkıl anıňg *taparu*. (DLT-III, 440)

ol meniňg *taparu* keldi.

ol anıňg *taparu* bardı. (DLT-I, 445)

alıp kirdi acib *taparu* okıp. (KB, 521)

SONUÇ

Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerinde ismin hâllerini dokuz başlıkta inceledik. Her hâli de kendi içinde “ekin yapısı”, “kullanılışı” ve “fonksiyonları” bakımından değerlendirdik. Ekin yapısını Eski Türkçeden başlayarak günümüz lehçe ve şivelerine kadar geçirmiş olduğu değişiklikleri göstermeye çalıştık. Kullanılışını ise isimlerde ve zamirlerde olmak üzere iki başlık altında inceledik. Fonksiyonlarını da cümleyi esas alarak değerlendirdik. Fonksiyonlarını eş zamanlı olarak düşündüğümüz için “yerine kullanma” tabirini kullanmadık. Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerinde ismin hâllerini Türkçenin diğer dönemleri ile karşılaştırdığımızda şu özellikler dikkatimizi çeker :

1. Yalın hâl Türkçenin her devrinde olduğu gibi eksizdir ve cümlede özne durumundadır.
2. İlgî hâli ismin isimlerle münasebetini sağlayan hâldir. Diğer hâllerin hepsi isimlerin fiillerle münasebetini sağlarken, ilgî hâlinin böyle bir fonksiyonu yoktur. İlgî hâli ekleri bu dönemlerin eserlerinde *-mîng/-niîng*, *-mîng/-mîng* şeklindedir. Birinci şahıs zamirlerinde ise Harezmi döneminde *-im/-im* şekilleri görülmeye başlar. İlgî hâlinin eksiz şekilleri iyelik eki almış isimlerde günümüz Türkçesine göre daha fazla kullanılır.
3. Yükleme hâlinde, Eski Türkçede görülen çok şekillilik bu dönemde de devam eder. Yalnız Karahanlı Türkçesinden sonra isimlere gelen *-g/-g*'li şekiller ortadan kalkar ve bunun yerine zamirlere gelen *-ni /-ni*'li şekiller tercih edilmeye başlar. İyelik eki almış isimlere gelen *-n*'li şekiller kullanılmaya devam eder.
4. Yönelme hâli eki eski şekillerini korur. Teklik üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra *-n-* yardımcı sesinin kullanılmasında tutarsızlıklar görülür. İyelik eki almış isimle yönelme hali eki arasına *-n-* sesi bazen girer, bazen girmez. Bu özellik daha çok Harezmi Türkçesi eserlerinde görülür. Yö-

nelme hali teklik şahıs zamirlerine eklendiğinde zamir kökünde değişiklik görülür : *men, maŋga*

5. Bulunma hâli ekinde şekil bakımından diğer dönemlere göre pek değişiklik görülmez. Fonksiyon bakımından ise günümüz Türkçesinde ayrılma hâli ekiyle kullandığımız bazı edatların Orta Türkçe döneminde, Eski Türkçede olduğu gibi bulunma haliyle kullanıldığını görürüz : *ayıtmazda aşmu, yılda berü* vb. Bununla beraber ayrılma hali ekiyle beraber kullanılan edatlar da vardır.
6. Ayrılma hâli eki genellikle *-dın/-din, -tın/-tin* şeklinde kullanılmıştır. Ama *-dan/-den*'li şekillere de rastlanır. Üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra *-n-* yardımcı sesi bazen kullanılır, bazen kullanılmaz. *-n-* sesinin gelmediği örnekler daha çok Harezmi Türkçesi metinlerindedir.
7. Vasıta hâli eki bu dönem eserlerinde de kullanılmaktadır. Bununla beraber bazı mekan ve zaman isimlerinde kalıplaşmalar bu dönemde de vardır. *-n-* vasıta ekinin zamirlerde kullanılışı ise sınırlıdır.
8. Eşitlik hâli eki Eski Türkçedeki şekliyle *-ça/-çe* olarak kullanılmaktadır. Ek isimlere de zamirlere de aynı şekliyle eklenmektedir. Eşitlik hâli ekinin işaret zamirlerinde kullanılışında kalıplaşmış ifadeler olmaktadır.
9. Yön gösterme ekinin Eski Türkçedeki şekliyle kullanılmaya devam ettiği görülmektedir. Ek bu dönemde üç şekilde de görülür : *-ğaru, -ra, -ru* şeklinde. Özellikle Karahanlı metinlerinde canlılığını devam ettiren *-ğaru* şeklinin Harezmi metinlerinde kalıplaştığı görülür. Günümüz Türkiye Türkçesinden farklı olarak yön gösterme ekinin zamirlerde de kullanıldığı dikkati çeker : *maŋgar, saŋgar, aŋgar* gibi.

KAYNAKÇA

ABDULLAYEV, E. Zakiroğlu

1996 **Türk Dillerinin Tarihsel Gelişme Sorunları**. TDK Yay. Ankara.

ACARLAR, Kevser

1969 "Olmak Fiilinin Özellikleri" **Türk Dili.**, C. XX. S. 216. s. 714-718.

ACARLAR, Kevser

1971 "Çıkma Durumunda (den halinde) Sözcüklerin Tümcede Türlü Kullanılışları" **Türk Dili.**, C. XXIV. S. 235. s. 34-37.

ADALI, Oya

1979 **Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler**. TDK Yay. Ankara.

AKALIN, Mehmet

1988 **Tarihi Türk Şiveleri**. TKAE Ankara.

ALYILMAZ, Cengiz

1994 **Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

ARAT, R. Rahmeti

1991 **Kutadgu Bilig I-Metin**. TDK Yay. Ankara.

(1947)

ARAT, R. Rahmeti

1988 **Kutadgu Bilig II-Çeviri**. TTK Yay. Ankara.

(1959)

ARAT, R. Rahmeti

1979 **Kutadgu Bilig III-İndeks**, (İndeksi neşre hazırlayanlar:Kemal Eraslan-Osman F. Sertkaya-Nuri Yüce) TKAE Yay. Ankara.

ARAT, R. Rahmeti

1992 **Atebetü'l-Hakayık**. TDK Yay.

(1951)

ARAT, R. Rahmeti

1987 **Makaleler**, (Yay. hzl. O. F. Sertkaya). TKAE. Ankara.

ARAT, R. Rahmeti

1991 **Eski Türk Şiiri**. TTK Yay. Ankara.

ARSLAN, Hülya

1998 "Kazak Türkçesinde İsim Çekimi: Bulunma Hâli". **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 5. Bahar. s. 448-454.

ATA, Aysu

1997 **Kışaşü'l-Enbiyâ I** (Giriş-Metin-Tıpkıbasım), TDK Yay. Ankara.

ATA, Aysu

1997 **Kışaşü'l-Enbiyâ II**. (Dizin). TDK Yay. Ankara.

ATA, Aysu

1998 **Nehcü'l-Ferâdis III**. (Dizin-Sözlük). TDK Yay. Ankara .

ATABAY, N., S. ÖZEL ve A. ÇAM,

1987 **Türkiye Türkçesinin Sözdizimi**. TDK Yay. Ankara.

ATABAY, N., İ. KUTLUK ve S. ÖZEL

1976 **Sözcük Türleri**. C. I. (yöneten ve yay. hzl. Doğan Aksan) TDK Yay. Ankara.

ATABAY, N., İ. KUTLUK ve S. ÖZEL

1976 **Sözcük Türleri**. C. II. (yöneten ve yay. hzl. Doğan Aksan) TDK Yay. Ankara.

ATABAY, N. S. ÖZEL ve A. ÇAM

1981 **Türkiye Türkçesinin Sözdizimi**. TDK. Yay. Ankara.

ATALAY, Besim

1931 **Türk Dili (Kuralları)**. Köy Hocası Matbaası. Ankara.

ATALAY, Besim

1985 **Divanü Lügat'it Türk Tercümesi**. C. I.. TDK Yay. Ankara.
(1940)

ATALAY, Besim

1985 **Divanü Lügat'it Türk Tercümesi. C. II.** TDK Yay. Ankara.
(1940)

ATALAY, Besim

1986 **Divanü Lügat'it Türk Tercümesi. C. III.** TDK Yay. Ankara.
(1941)

ATALAY, Besim

1986 **Divanü Lügat'it Türk Dizini "Endeks". C. IV.** TDK Yay. Ankara.
(1943)

AYDAROV, G.

1986 **Köne Türki Jazba Eskertkişteriniñ Tili.** Almatı.

AYDAROV, G.

1991 **Köne Uygır Jazba Eskertkişteriniñ Tili.** Almatı.

AZIMOV P., C. AMANSARIEV, G. SARIEV, G. SOPIEV (red.)

1960 **Hezirki Zaman Türkmen Dili.** Aşgabat.

BALAKAEV, M., T. KORDABAEV, A. HASENOVA, A. ISKAKOV (red.)

1967 **Kazak Tiliniñ Grammatikası.** Gılım. Almatı

BANGUOĞLU, Tahsin

1990 **Türkçenin Grameri.** TDK Yay. Ankara.

BİLGEGİL, M. Kaya

1963 **Türkçe Dilbilgisi.** Güzel İstanbul Matbaası. Ankara.

BROCKELMANN, C.

1954 **Osttürkische Grammatik Der Islamischen Litteratur Sprachen
Mittelasiens.** Leiden.

BUDAGOVA, Zerife (red.)

1980 **Muasır Azerbaycan Dili. C. II.** Bakı.

BURAN, Ahmet.

1996 **Anadolu Ağzlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri.** TDK Yay. Ankara.

1985 **Büyük Türk Klasikleri. C. I.** Ötüken Yay. İstanbul.

CAFEROĞLU, Ahmet

1984 **Türk Dili Tarihi. C. I-II**, Enderun Kitabevi, İstanbul.

CEFEROV, S.

1975 "Türk Dillerinde Şekilçilerin Töreme Yolları" **Dil ve Edebiyat**, 12-18. Bakı.

CEFEROV, S.

1962 **İsim Tedrisinin Nezeri Esasları**. Bakı.

CELİLOV, F. A.

1988 **Azerbaycan Dilinin Morfonologiyası**. Maarif Neşriyatı. Bakı.

CHOİ, Han-Woo

1991 "Ana Altayca İyelik Zamiri *n" **TDA.**, s. 191-196.

CLAUSON, S. Gerard

1962 "The Muhabbet-nama of Xwârazmî" **Central Asiatic Journal. C. 7.** s. 241. Wiesbaden.

CLAUSON, Sır Gerard

1972 **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish.** Oxford University Press. London.

COURTEILLE, Abel Pavet

1975 **Miradj-nâmeh, Récit de L'ascension de Mahomet Av Ciel Composé A.H. 840 (1436/1437).** Amsterdam.

(1882 Paris)

ÇAĞATAY, Saadet

1978 **Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler.** Ankara.

ÇAĞATAY, Saadet Ş.

1963 **Türk Lehçeleri Örnekleri.** AÜ. DTCF. Yay. Ankara.

DENY, Jean

1941 **Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi).** (çev. A. U. Elöve). Maarif Matbaası. İstanbul.

DİLAÇAR A.

- 1971 "GRAMER: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi" **TDAY-B.** s. 83-145.

DİLAÇAR A.

- 1988 **Kutadgu Bilig İncelemesi.** TDK Yay. Ankara.

DOĞAN, İsmail

- 1990 **Yabancı Ülkelerde Yayınlanmış Türkolojiyle İlgili Makaleler Bibliografyası.** Kültür Bakanlığı Yay. Ankara.

DURAN, Suzan

- 1956 "Türkçede Cihet ve Mekan Gösteren Ek ve Sözcükler" **TDAY-B.** s. 1-110.

ECKMANN, Janos

- 1988 **Çağatayca El Kitabı.** (çev. Günay Karaağaç). Edebiyat Fakültesi Basımevi. İstanbul.

ECKMANN, Janos

- 1995 **Nehcü'l-Ferâdis.** (hızl. S. Tezcan ve H. Zülfikar) C. I-II, TDK Yay. Ankara.

ECKMANN, Janos

- 1996 **Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar.** (Yay. hızl. Osman Fikri Sertkaya) Ankara.

EDİSKUN, Haydar

- 1992 **Türk Dilbilgisi.** Remzi Kitabevi. İstanbul.

EMRE, A. Cevat

- 1943 **Türkçede İsim Temelleri.** Burhaneddin Matbaası. İstanbul.

ERCİLASUN, A. Bican

- 1984 **Kutadgu Bilig Grameri.** Gazi Ü. Ankara.

ERDAL, Marcel

- 1985 "Kutadgu Bilig'de Değişken Ekler ve Kelimeler" **5. Milletler Arası Türkoloji Kongresi.** s. 89-94.

ERGİN, Muharrem

- 1985 **Türk Dil Bilgisi.** İstanbul.

ERGİN, Muharrem

1989 **Orhun Abideleri**. Boğaziçi Yay. İstanbul.

GABAIN, A. Von

1988 **Eski Türkçenin Grameri**. (çev. Mehmet Akalın). TDK Yay. Ankara.

GANDJEÏ, Tourkhan

1958 **Il Muhabbet-nâma di Horazmî**. Annali dell' Istituto Universitario Orientale Di Napoli Nuova Serie. Volumi VI e VII. Roma.

GANDJEÏ, Tourkhan

1959 **Il Lesico dell' "Muhabbat-nâma"**. Annali dell' Istituto Universitario Orientale Di Napoli Nuova Serie. Volumi VIII. Roma.

GENCAN, Tahir Nejat

1979 **Türk Dilbilgisi**. TDK Yay. Ankara.

GÖKŞEN, Enver Naci

1974 "Çıkma Durumu (-den) ve Kapsamı" **Türk Dili.**, S. 279. s. 973-978.

GRÖNBECH, K.

1995 **Türkçenin Yapısı**. (çev. Mehmet Akalın) TDK Yay. Ankara.

GÜLSEVİN, Gürer

1996 **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**. TDK Yay. Ankara.

GÜLSEVİN, Gürer

1990 "Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde 3. Kişi İyelik Ekinin Özel Kullanılışı" **Türk Dili.**, S. 466, s. 187-190.

HACIEMİNOĞLU, M. Necmettin

1968 **Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri**. İÜ. Yay. İstanbul.

HACIEMİNOĞLU, M. Necmettin

1984 **Türk Dilinde Edatlar**. Milli Eğitim Basımevi. İstanbul.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin

1996 **Karahanlı Türkçesi Grameri**, TDK Yay. Ankara.

HACIYEVA, Naile

1996 **Nesiriddin Rebguzinin Kisesül-Enbiya Eserinin Dili**. Bakı.

HATİBOĞLU, Vecihe

1982 **Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**. AÜ. DTCF. Ankara.

HATİBOĞLU, Vecihe

1974 "Türkçedeki Eklerin Kökeni" **Türk Dili**. C. XXIX. S. 268. s. 331-340.

HAYAŞI Tooru

1985 "Türkçe ve Japonca İşaret Zamirleri" **5. Milletler Arası Türkoloji Kongresi**. s. 131-138.

IMART, G. Guy

1985 "Do Turkic Languages Really Have A Declension Category" **Journal of Turkish Studies**. C. 9, 145-181, Cambridge.

İNAN, Abdülkadir

1953 "Divanü Lügati't-Türk'te Datif Hâli" **Türk Dili**, C. III. S. 26. s. 80-81.

İSLAM ANSİKLOPEDİSİ

1987 C.XII / 2. İstanbul

KAHRAMAN, Tahir

1996 **Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları**, TDK Yay. Ankara.

KARAMANLIOĞLU, Ali

1986 **Türk Dili**. Dergah Yay. İstanbul.

KARAMANLIOĞLU, A. Fehmi

1994 **Kıpçak Türkçesi Grameri**. TDK Yay. Ankara

KARAMANLIOĞLU, A. Fehmi

1968 "Nehcü'l-Feradis'in Dil Hususiyetleri I" **TDED**. C. XVI. s. 55-72. İstanbul.

KARAMANLIOĞLU, A. Fehmi

1969 "Nehcü'l-Feradis'in Dil Hususiyetleri II" **TDED**. C. XVII. s. 33-56. İstanbul.

KARAMANLIOĞLU, A. Fehmi

- 1970 "Nehcü'l-Feradis'in Dil Hususiyetleri III" **TDED**. C. XVIII. s.57-80. İstanbul.

KARAMANLIOĞLU, A. Fehmi

- 1971 "Nehcü'l-Feradis'in Dil Hususiyetleri IV" **TDED**. C. XIX. s. 145-170. İstanbul.

KÂŞGARLI MAHMUD.

- 1990 **Dîvânü Lûgati't-Türk (Tıpkıbasım / Faksimile)**. Kültür Bakanlığı Yay. Ankara

[KAUP]W. Bang.

- 1996 **Köktürkçeden Osmanlıcaya**. (çev. Tahsin Aktaş). TDK Yay. Ankara.

KAUP, W. Bang

- 1980 **Berlindeki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları**. (çev. Şinasi Tekin). Atatürk Ü. Erzurum.

KILICOĞLU, Vecihe

- 1951 "Türk Gramerinde Yeni Araştırmalar" **AÜ. DTCF Dergisi.**, C. IX, S. 3, s. 501-518.

KİRİŞÇİOĞLU, M. Fatih

- 1994 **Saha (Yakut) Türkçesi Grameri**. TDK Yay. Ankara.

KOÇ, Nurettin

- 1992 **Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**. İnkılap Kitap evi. İstanbul.

KONONOV, A. N.

- 1956 **Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka**. Leningrad.

KONONOV, A. N.

- 1959 "Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka" (Tanıtma) (Tanıtın: Talat Tekin) **TDAY-B**. s.331-378.

KORKMAZ, Zeynep

- 1992 **Gramer Terimleri Sözlüğü**. TDK Yay. Ankara.

KORKMAZ, Zeynep

- 1994 **Türkçede Eklerin Kullanış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları.** TDK Yay. Ankara.

KORKMAZ, Zeynep

- 1995 **Türk Dili Üzerine Araştırmalar Birinci Cilt.** TDK Yay. Ankara.

KORKMAZ, Zeynep

- 1995 **Türk Dili Üzerine Araştırmalar İkinci Cilt.** TDK Yay. Ankara.

KÖPRÜLÜ, M. Fuat

- 1981 **Türk Edebiyatı Tarihi.** Ötüken Yay. İstanbul.

KUÇKARTAY, İristay

- 1997 "Özbek Dilinde Tamlayan Hali" **Türkoloji Dergisi.** C. XII, S. 1. s. 59-72. Ankara.

LÜBİMOV, Konstantin

- 1959 "Türkçede Kaç İsim Hali Var?" **Türk Dili.**, C. VIII. S. 96.s. 688-690.

LÜBİMOV, Konstantin

- 1960 "Çekim Teriminin Anlamı Nedir?" **Türk Dili.** C. IX. S. 103. s. 351-354.

LYONS, John

- 1983 **Kuramsal Dilbilimine Giriş.** (çev. Ahmet Kocaman). TDK Yay. Ankara.

MANSUROĞLU, Mecdut

- 1949 "Türkçede Zamir Çekimi" **İÜ. Edebiyat Fakültesi TDED.** C. III, S. 3-4, s. 501-518.

MAYZEL, S. S.

- 1958 "İzafet v Turetskom Yazıke (Türk Dilinde İzafet)" (Tanıtma) (Tanıtan: A. İnan) **TDAY-B.** s. 279-313.

MEMMEDOV, Yunus

- 1979 **Orhon-Yenisey Abidelerinde Adlar.** Bakı.

NADJİP, E. N.

- 1977 "Nehcû'l-Feradis ve Dili Üzerine" İÜ. Edebiyat Fakültesi TDED.
s. 29-44. İstanbul.

NADJİPA, E. N.

- 1961 **Horezmî Muhabbet-nâme, İzdanie Teksta Transkriptsiya
Peredov i İssledovanie**, Moskva.

ORUZBAYEVA B., S. KUDAYBERGENOV (red.)

- 1964 **Kırgız Tilinin Grammatikası**. Mamleketik Basması. Firunze.

ÖNER, Mustafa

- 1998 **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**. TDK Yay. Ankara.

ÖNER, Mustafa

- 1998 "Türkçede Soru ve Belirsizlik" **Türk Dili**. Mayıs 557. s. 401-411.
Ankara

ÖNER, Mustafa

- 1999 "Türkçede Edatlı (Sentaktik) İsim Çekimi" **Türk Dili**. Ocak 565. s.
10-18, Ankara.

ÖNLER, Zafer

- 1992 "Türkçede -la Zarf Eki" **Uluslar arası Türk Dili Kongresi**. s. 9-15.

ÖZKAN, Nevzat

- 1996 **Gagavuz Türkçesi Grameri**. TDK Yay. Ankara

POPPE, Nicolas

- 1992 **Moğol Yazı Dilinin Grameri**. (çev. Günay Karaağaç). İzmir.

RASANEN, von Martti

- 1957 **Materialien Zur Morphologie Der Türkischen Sprachen**. Hel-
sinki

RASONYI, Laszlo

- 1998 **Tarihte Türklük**, TKAE. Ankara.

SCHİNKEWİTZ, Jakob

- 1947 **Rabgûzî Sentaksı**. (çev. Sabit S. Paylı). İbrahim Horoz Matbaası.
İstanbul.

SERTKAYA, O. Fikri

1972 "Horezmi'nin Muhabbet-nâmesi'nin İki Yeni Yazma Nüshası Üzerine" **Türkiyat Mecmuası**, s. 185-207. İstanbul.

SERTKAYA, O. Fikri

1975 "Uygur Harfleriyle Yazılmış Bazı Manzum Parçalar" **İÜ. Edebiyat Fakültesi TDED. C. XXI. s.175-195. İstanbul.**

SERTKAYA O. Fikri

1992 "Zamirlerde Katmerli Çekim Üzerine" **Uluslararası Türk Dili Kongresi. s. 17-37.**

SERTKAYA O. Fikri

1994 "Türk Şiirinde Dörtlük Tarzının Doğuşu ve Gelişmesi" **TDAY-B 1991. s. 85-95. Ankara**

SEVORTYAN, E. V.

1960 "Türk Dillerinde Fiillerin Geçişli (Transitif) Geçişsiz (İntransitif) olmalarına Dair" **VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1957. TDK Yay. s. 181-190. Ankara.**

SİNANOĞLU, Samim

1960 "Yöneliş Düşümlü Ad" **Türk Dili. C. IX, S. 103. s. 337-339.**

SİNANOĞLU, Samim

1957 "Basit Cümlede Nesne ve Tümleç" **Türk Dili., C. VI. S. 67. s. 368-371.**

ŞÜKÜROV, E. C., A. MEHERREMOV

1976 **Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili. Bakı**

TAKEUÇİ, Kazuo

1996 "Türk Dillerinde Üçüncü Kişi Kategorisi" **Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988., TDK Yay.: 655. s. 85-93. Ankara.**

TAŞLIKLIOĞLU, Zafer

1948 **Eski Yunancada İlk Adımlar. İstanbul 1948.**

TEKİN, Talât

1989 **XI. Yüzyıl Türk Şiiri. TDK Yay. Ankara.**

TEKİN, Talat

1968 **A Grammar of Orkhon Turkic**. Indiana University. Bloomington.

TEZCAN, Semih

1981 "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine" **TTK-B**, C. XLV/2, S. 178. s. 23-78.

TİMURTAŞ, F. Kadri

1981 **Eski Türkiye Türkçesi**. Edebiyat Fakültesi Basımevi. İstanbul.

TOGAN, Z. Velidi

1928 "Harezmi'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler" **Türkiyat Mecmuası II**. s. 315-347. İstanbul.

TOMANOV, M.

1992 **Türki Tilderiniñ Salıstırmalı Grammatikası**. Kazak Üniversitesi. Almatı.

TOPALOĞLU, Ahmet

1989 **Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**. Ötüken Yay. İstanbul.

TOPARLI, Recep

1988 **Mu'inül-Mürid**. Fen-Edebiyat Fakl. Yay. Erzurum.

TOPARLI, Recep

1995 **Harezmi Türkçesi**. Sivas.

TÜRK DİL KURUMU

1996 **İmlâ Kılavuzu**. TDK Yay. Ankara.

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

1992 **Türk Dünyası El Kitabı**. İkinci Cilt (Dil-Kültür-Sanat) TKAE Yay. Ankara.

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

1992 **Türk Dünyası El Kitabı**. Üçüncü Cilt (Edebiyat) TKAE Yay. Ankara.

UYGUR, C. Vedat

1997 "Eşitlik (Ekuvatif) Eki ve Eşitlik (Ekuvatif) Grubu Üzerine" **Türk Dili**. S. 546, s. 547-548.

VOGELIN C.F., M. E. ELLINGHAUSEN

- 1945 "Türkçenin Yapısı" (çev. S. Korkut-V. Kılıçoğlu) AÜ. DTCF Dergisi. C. III, S. 4, s. 406-418.

VOGELIN C.F., M. E. ELLINGHAUSEN

- 1945 "Türkçenin Yapısı" (çev. S. Korkut-V. Kılıçoğlu) AÜ. DTCF Dergisi. C. III. S. 5. s. 552-564.

YUSUF HAS HACİB

- 1942 **Kutadgu Bilig**, Tıpkıbasım I, Viyana Nüshası. TDK Yay. İstanbul.

YUSUF HAS HACİB

- 1943 **Kutadgu Bilig**, Tıpkıbasım II, Fergana Nüshası. TDK Yay. İstanbul

YUSUF HAS HACİB

- 1943 **Kutadgu Bilig**, Tıpkıbasım III, Mısır Nüshası. TDK Yay. İstanbul.

YUSUF HAS HACİB

- 1993 **Kutadgu Bilig** (Kahire Nüshası). Kültür Bakanlığı Yay. Ankara

YÜCE, Nuri

- 1993 **Mukaddimetü'l-Edeb** (Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks). TDK Yay. Ankara.

ZEYNELOV, F.R.

- 1973 **Türk Dillerinin Mügayiseli Grammatikası**, Bakı.